

Tarih Boyunca Mısır Arap Toplumunda Ermeniler Armenians in Egyptian Arab Society Throughout History

İrfan IŞIK

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Institute of Graduate Programs
irfan.isik@hbv.edu.tr
ORCID: 0009-0000-8718-3441

Prof. Dr. Muammer SARIKAYA

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık
Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Department of Translation and Interpretation
muammer.sarikaya@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5291-3272

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received : 02.07.2023

Kabul Tarihi / Accepted : 13.07.2023

Yayın Tarihi / Published : 19.12.2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık / December

Cilt / Volume: 1 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 155-180

Atıf / Cite as

IŞIK, İ. & SARIKAYA, M.(2023). Tarih Boyunca Mısır Arap Toplumunda Ermeniler,
Disiplinlerarası Afrika Çalışmaları Dergisi, 1/2 (2023), 155-180.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Disiplinlerarası Afrika Çalışmaları Dergisi uluslararası, bilimsel ve hakemli bir dergidir. Tüm hakları saklıdır.
Journal of Interdisciplinary African Studies is an international, scientific and peer-reviewed journal.
All rights reserved

Öz: Ermenilerin tarihçesi, MÖ 6. yüzyıla kadar uzanmakta, Kafkasya ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde ortaya çıkmaktadır. Bu dönemlerde Ermeniler, bağımsız veya bağımlı krallıklar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ermeniler tarih boyunca, Pers İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Araplar, Selçuklular, Moğollar ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok farklı egemenlik altında çeşitli derecelerde siyasi ve dini özerklikler kazanmış olarak yaşamışlardır. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler "millet-i sâdıka" sayılmış, Hristiyan halklar arasında hizmet bakımından en samimleri ve Osmanlıya başkaldırıların en sonucusu olmuşlardır. Yüzyıllar boyu Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler sadakatleri ve kendilerine has yetenekleri ile imtiyazlı konumlar elde etmişler ve üst düzey görevlere kadar yükselmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren milliyetçilik akımlarına kapılan Ermeniler, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin bağımsızlık vaatleriyle kışkırtmaları sonucu Osmanlıya başkaldırmaya ve terör eylemlerine başlamıştır. 1894, 1895, 1896 ve 1909 yıllarında Sason isyanı, Osmanlı Bankası baskını, Bâb-ı Âli ve Eski Çarşı'ya saldırı, Sultan Abdülhamid'e suikast girişimi ve Adana ayaklanması gibi eylemler gerçekleştirmişlerdir. Ermeniler, 1. Dünya Savaşı esnasında Ruslara destek sağlayarak önüne gelen Türk köylerini yağmalayıp, katliamlar yapıp Osmanlı'ya ihanet edince,

Osmanlı hükümeti bu durumu vatana ihanet suçu saymış, sınır ve cephe bölgelerinde yaşayanları iç bölgelere tehcir kararı almıştır. İşte bu tehcir kararı ve yaşanan can kayıpları nedeniyle Ermeniler çeşitli Arap ülkelerine göç etmişlerdir. Bu çalışma Mısır'a göç eden Ermenilerin tarihi arka planını incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Tehcir, Göç, Mısır'da Ermeniler, Ermeni Diasporası.

Abstract: The history of Armenians dates back to the 6th century BC, appearing in some regions of the Caucasus and Anatolia. During these periods, Armenians continued their existence as independent or dependent kingdoms. Throughout history, Armenians have lived under many different dominations such as the Persian Empire, Roman Empire, Byzantine Empire, Arabs, Seljuks, Mongols and Ottoman Empire, gaining various degrees of political and religious autonomy. Armenians living under the rule of the Ottoman Empire since the 16th century were considered the "loyal nation" and were the most sincere among the Christian peoples in terms of service and the last of those who rebelled against the Ottomans. The Armenians, who lived under Ottoman rule for centuries, rose to privileged positions, including the elderly and senior positions, thanks to their loyalty and talents. Armenians, who were caught up in nationalist movements since the end of the 19th century, began to rebel against the Ottoman Empire and commit acts of terrorism as a result of the provocations of Russia, France and England through epidemic seasons. In 1894, 1895, 1896 and 1909, they carried out actions such as Sason rebellions, Ottoman Bank oppression, attacks on Bâb-ı Âli and the Old Bazaar, assassination attempt on Sultan Abdülhamid and Adana uprising. When the Armenians plundered the Turkish villages that were in the way of supporting the Russians during World War I and betrayed the photographs of the massacres to the Ottoman Empire, the Ottoman government deemed this a crime of treason and decided to deport those living in the border and frontline areas to the inner regions. Because of these failures and losses, Armenian migration to various Arab countries increased. This study examines the historical background of Armenians who immigrated to Egypt.

Keywords: Armenians, Deportation, Migration, Armenians in Egypt, Armenian Diaspora.

Giriş

Bu makalede anavatanlarından savaş, sosyal çalkantılar ve ekonomik sebepler gibi nedenlerle Ortadoğu ve Kuzey Afrika Avrupa ülkelerine göç eden Ermenilerin göç ettikleri ülkelerin siyaset, ekonomi, ilim ve kültürel hayatlarına etkileri bağlamında Mısır'a göç eden Ermeniler incelenmiştir. Özellikle 1915 Tehcir kanunu sonrasında Anadolu'nun güney ve doğusundan göç ettirilen Ermenilerin Anayurtları Ermenistan veya Rusya ve İran gibi ülkelere göç etmek yerine başta Lübnan ve Suriye olmak üzere Irak, Ürdün, Filistin ve Mısır gibi Arap ülkelerine göç etmelerinin nedenleri ele alınmıştır. Bu bağlamda adı geçen Arap ülkelerinin tarihinde Ermeni varlığının ilk ortaya çıkışından 1915 Tehcir kanununa kadar geçen süreçte Mısır Arap toplumunda Müslüman Arap halkla iç içe, Hristiyan yerli Kipti halkla yan yana varlığını sürdüren, kimi zaman asimilasyon derecesinde Arap toplumuyla kaynaşan, kimi zaman adaptasyon sürecini başarıyla yöneterek hizmetine girdikleri devlette vezirlik, valilik, ordu komutanlığı gibi üst düzey görevlere yükselen, Sultanların özel hazinelerinin, devletin maliye ve gümrük yöne-

timlerinin kendilerine tevdi edildiği Ermenilerin Mısır Arap toplumuna kendilerini kabul ettirme stratejileri araştırılmıştır.

Gerek tehcir kanunu öncesinde gerek sonrasında Arap ülkelerinde Ermeni varlığı ve nüfuzları konusunda Arapça kaynaklara dayanılarak bir araştırmanın yapılmaması bizleri bu araştırmaya iten sebeplerinin başında yer almaktadır. Nitekim Anadolu'da yaşayan veya özellikle Amerika gibi batı ülkelerine göç eden Ermenilerle ilgili Türk araştırmacılar tarafından birçok araştırma yapılmışken, Arap ülkelerine göç eden Ermeniler hakkında dilsel ve siyasal problemler nedeniyle yeterince araştırma yapılmamıştır. Bu noktadan hareketle Mısır Arap halkı nezdinde Ermeni imajını ve Ermenilerin Arap toplumuna bakışlarını Arapça kaynaklara dayanarak ortaya koymak bu makalenin temel amacını oluşturmaktadır.

Mısır Ermenileri hakkında bilgiler aktaran Arapça kaynakları üç gruba ayırmak yerinde olacaktır. Birinci grupta yer alan eserler Ermeni yazarlar tarafından Ermenice veya yaygın batı dillerinde kaleme alınan, daha sonra Arapçayı iyi bilen Ermeni yazar ve çevirmenler tarafından Arapçaya aktarılan çeviri eserlerdir. İkinci gruptaki eserleri Arap toplumuna adapte olmuş, Arap kültürünü görünüşte benimsemiş ve Arapçayı çok iyi öğrenmiş, buna karşılık aile ortamında veya mensubu olduğu Ortodoks veya Katolik Ermeni grubu içerisinde Ermeni kimliği ve kültürünü muhafaza eden Ermenilerin Arapça kaleme aldıkları telif eserlerdir. Üçüncü grubu ise el-Makrîzî gibi Arap tarihçi, coğrafyacı ve gezginlerin eserleri oluşturmaktadır. Araştırmada başvuru kaynakların büyük bir kısmını ilk iki gruptaki eserler oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu eserler Ermeni diasporasının birçok ülkede ve farklı dillerde dile getirdiği "Ermeni soykırımı" iddialarıyla bire bir örtüşmektedir. Müslüman Arap toplumu genelinde, Mısır halkı özelinde Arap toplumu, Fatimiler döneminde olduğu gibi, zaman zaman "Ermeni dönemi" olarak isimlendirilebilecek düzeyde yönetimde söz sahibi olsa da çoğu zaman bir köşeye çekilerek sanat ve zanaatla ilgilenen Ermenileri, yönetimi ve gücü elinde bulunduran Selçuklu ve Osmanlıya tercih etmiştir. Arapça çok sayıda roman, film ve tiyatroya esin kaynağı olan soykırım iddiaları karşısında Mısır aydını ve entelektüel kesimi tercihlerini Ermenilerden yana kullanarak sessiz ve tepkisiz kalmışlardır. Türk tarihi araştırmacıları tarafından kesin kanıtlarla çürütülen, ancak Arapça yayınlarda ısrarla tekrarlanan soykırım iddialarına ve Ermenilere methiyeler düzme alışkanlığına karşı cevap vermek uzmanlık alanımızı da bu makalenin sınırlarını da aşacaktır. Amacımız yalnızca bir Arap'ın zihnindeki Ermeni imajını ortaya koymaktır; yoksa Arap isimleri kullanarak, Arapça yazan bir akademisyen kisvesine bürünerek Ermeni olduğunu gizlemeye çalışan araştırmacıların Ermeniler hakkındaki sitayiş dolu ifadelerini aktarmak değildir.

İslam Öncesi Dönemde Mısır'da Ermeni Varlığı

Ermeniler tarih boyunca çeşitli aşamalarda Amerika, Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerine bireysel ya da toplu olarak göç etmiş ve oralarda yerleşmişlerdir. Bu anlamda Ermeniler Mısır'a hem tehcir öncesinde hem de tehcir sonrasında göç etmiş ve yerleşmişlerdir.

Elliott Smith Ermenilerin ilk Firavun Ailesi Döneminden itibaren Toros dağlarından Mısır'a gittiklerini ve Firavun devletinin kurulmasına ve medeniyetini oluşturmaya yardım ettiklerini belirtmektedir (el-Boyacıyan, 1960: 1'den Akt. Azazyan, 1993: 127). Ermeniler Mısır'a Firavunların Suriye'ye saldırıları neticesinde gelmişlerdir. Firavunlar Fırat Nehri'ni geçip Ermenistan'ın Güney bölgelerine ulaşmışlar ve birçok Ermeni'yi esir olarak Mısır'a götürmüşlerdir. (el-Boyacıyan, 1960: 1'den Akt. Azazyan, 1993: 127). Ermeni araştırmacı Nazarit M. Agazarim Ermenilerle Mısırlılar arasındaki ticari ilişkilerden söz ederken Ermeni isminin eski Mısır yazıtlarında geçtiğinden bahsetmektedir (Agazarim, 1911: 1-2'den Akt. Azazyan, 1993: 127).

Bazıları, Ermenilerin Mısır'a göçünün eski Mısır hanedanları dönemine kadar dayandığını ve daha sonra Bizans yönetimi (527-640) sırasında arttığını ifade etmektedirler. Ancak Ermeniler, Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden itibaren Mısır'da görülmeye başlamışlardır. Bu İslami fetih (639-642) İslami Mısır'ın ilk başkenti olan Fustat'ta "Vartan Çarşısı" olarak bilinen bir çarşı kuran komutan Vartan (Vardan) el-Rûmî gibi Müslümanlığı kabul edenler de yer almışlardır. Halife Osman b. Affân onu Mısır'a emir olarak görevlendirmiştir. Aynı şekilde, İbn Tagrıberdî'nin Ermeni asıllı olduğunu söylediği Emir Ali b. Yahya gibi bazı Müslüman Ermeniler, Abbasi yönetimi (750-1258) sırasında da Mısır emiri olarak görevlendirilmişlerdir (İbn Tagrıberdî, 2: 246-255'ten Akt. el-İmâm, 1999: 65).

Hunharca katledildiğini iddia ettiği Ermeni şehitlerin anne, baba, eş, kardeş ve çocuklarına "Mısır ve Filistin Ermenileri siyasetten uzak" adıyla bir eser ithaf eden Mâcîd İzzet İsrail ise İncil'de Hz. Yusuf'un rüyasında oğlu ve hanımını alarak Mısır'a gitmesi emrinin varlığına atıfta bulunarak Mısır'daki Ermeni cemaatinin tarihsel köklerini, eski Mısır hanedanları dönemine kadar götürmektedir. İsrail, Bizans döneminde Ermenilerin sayısında nisbî bir artış olduğunu ancak Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra bazı Anadolu Hristiyanlarının Mısır'a göç ettiğini, Ermenilerin Mısır'da daha çok görülmeye başladığını belirtmektedir. Ayrıca Abbasiler döneminde Ermeni nüfusun daha da arttığını, özellikle Fatimiler Döneminde Ermenilerin dini, kültürel ve ticari olarak tamamen özgür bir topluluk olduklarını da vurgulamıştır (İsrail, 2017: 26-27).

İsrail eskiden yeniye Ermenilerin göç serüveni hakkında şunları ifade etmiştir (2017: 12): "MÖ 6. yüzyılda Perslerin Mısır'ın kontrolünü ele geçirmesinden itibaren birçok Ermeni Mısır'a akın etti. Bunun en eski kanıtı, MS 3. yüzyılın sonlarına ait Yunanca bir yazıttır. MS 11. yüzyılda Ermenistan'ın Bizans yönetimi sırasında, özellikle Fatîmî döneminde Bedrüddin el-Cemâlî'ye nispet edilen Cemâlî Ailesinin ülke yönetiminde bulunması nedeniyle birçok Ermeni Ermenistan ve Kudüs'ten Mısır'a göç etmişlerdir. Memlûk Sultanları döneminde (1250-1517) özellikle Sultan el-Melik ez-Zâhir Seyfuddîn Berkûk (1339-1399) döneminde de sayıları artmıştır. Ermeniler 1517'de Osmanlı'nın Mısır'ı işgalinden sonra, Mısır ve Filistin'deki en büyük Hristiyan yabancı topluluk olmuşlardır.

Miladi 5. asrın başlangıcından itibaren Ermeniler çeşitli gayelerle Mısır'a geldiler ve bazıları Sina manastırına ve Mısır çöllerindeki diğer manastırlara sığındılar (Kardaşyan, 1986, 2:5'ten Akt. Azazyan, 1993: 130). Feyyum şehrinde Yunanca öğrenmek için Mısır'a gelen bir Ermeni tarafından yazıldığına inanılan tarihi miladi 5., 6. veya 7. asra giden Yunanca ancak Ermeni harfleriyle yazılmış papirüs kağıdından el yazmasına rastlanmıştır (el-Boyacıyan, 1960: 9-10'dan Akt. Azazyan, 1993: 130). Ermeni öğrenciler çoğu eğitimlerini İskenderiye'de aldılar. Önde gelen ilk tercümanlar onlardandır. Miladi 5. ve 6. yüzyıllarda o öğrenciler önde gelen tarihçilerin eserlerini Yunancadan Ermeniceye çevirdiler. Bazı Mısır ve Yunan nüshaları kaybolmuş, Ermenice tercüme günümüze kadar gelmiştir (Horinatsi, 1981: 427-429 ve Kardaşyan, 1986, 2:3'ten Akt. Azazyan, 1993: 130).

Müslümanlar Tarafından Fethinden Sonra Mısır'da Ermeniler

Arap tarihçiler, 9. yüzyılda Bizans ordularına karşı yapılan savaşlarda önemli rol oynayan önde gelen Ermeni devlet adamı ve askeri lider İbn Yahya el-Ermeni'den övgüyle bahsederler. İbn Yahya Gürcistan, Harran ve Dağıstan'ı içeren Ermenistan'ın hükümdarı, Ermeni asıllı Hüsameddin Lu'lu' donanmanın komutanı ve Fustat Fahram da Kahire şehrinin önde gelen yapı ustalarındandır (Hofhannisyian, 2007'den Akt. İsrail, 2017: 27).

11. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların batıya doğru ilerleyişi öncesinde çok sayıda Ermeni Mısır'a kaçmış, bunun sonucu olarak da Mısır'daki Ermeni sayısı artmıştır ki bu olaylar Filistin ve Suriye'nin Fatimi egemenliğine girdiği döneme tekabül etmektedir (Ebu Zeyd, 1991: 32-43'den Akt. İsrail, 2017: 27).

Yaklaşık iki yüzyıl (969-1171) hüküm süren Fatimi dönemi siyasi, kültürel, ekonomik ve imar alanlarında Ermenilerin aktif rol oynadığı bir dönem olmuş, Mısır ve Ermeniler için "altın dönem" olarak nitelendirilmiştir. Hatta Gaston Wiet 11. asrın ikinci yarısını "Ermeni Dönemi" olarak adlandırmıştır (Wiet, 1932, 2: 216'dan Akt. Azazyan, 1993: 132). Ermeni kaynaklarına göre 11. yüzyılda Ermeni sayısı 30000'e ulaşmış ve Mısır'ın her tarafına yayılmışlardır (el-Boyacıyan, 1960: 29'dan Akt. Azazyan, 1993: 132).

El-İmâm da Fatimi Dönemiyle ilgili şunları aktarmaktadır: "Ermeniler, Mısır'da Fatimi yönetimi sırasında (969-1171) tam bir dini, kültürel ve ticari özgürlüğe sahip oldukları müreffeh bir dönem yaşadılar. Filistin ve Suriye'nin Fatimi yönetimine boyun eğdirilmesinden sonra Fatimi Mısır'da Ermenilerin sayısı artmış, 11. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların Batı'ya ilerlemesi sebebiyle birçok Ermeni Mısır'dan kaçmıştır (Ebu Zeyd, 1991: 33-49'dan Akt. el-İmâm, 1999: 66). Bu noktada Ermenilerin adalet ve hoşgörüsüyle ün salmış Selçuklulardan korkarak Mısır'a kaçma ihtiyacı hissetmelerinin sebepleri ayrıca araştırılmalıdır.

Tarihçiler, Ermeni Bedrü'l-Cemâlî'nin Mısır'ın işlerini devraldığı zaman, vezirler çağını başlattığını söylerler. O andan itibaren asıl yönetim onların elindeydi ve halifeler vezirlerin gölgesinde kaldılar. "Ermeni Dönemi" olarak adlandırılan

bu dönemde vezirlerin çoğu, 11. yüzyılın ikinci yarısına kadar Fatîmi devletinin yaşamında önemli bir rol oynayan Ermenilerdi. Bedru'l-Cemâlî (1070-1094), oğlu el-Efdal Şahinşah (1130-1131), Es-Sa'id Ebu'l-Feth Yanis el-Ermenî (1132-1134), Behrâm el-Ermenî (1135-1137), Talâ'i b. Râzik el-Ermenî (1154-1161) ve Râzik b. Talâ'i el-Ermenî (1161-1163) bu dönem vezirleridir (el-Munâvî, 1970: 77,91,104'ten Akt. El-İmâm, 1999: 66).

Tarihçiler 11. Yüzyılın sonlarında kilise ve manastırların Mısır'ın her tarafına yayıldığından bahsederler, El-Makrîzî de bu konu ve özellikle Ermeni Manastırı üzerinde çok durmuştur (Makrîzî 1:343, 2:501-519, 2:509; Tosun, 1935: 70-79; Deyr Mikâilyan, 1980: 97'den Akt. Azazyan, 1993: 134). Beyaz Manastır ve Theodoros Kisûnî adlı Ermeni sanatçı tarafından Ermeni tarzıyla yapılan çini süslemeli Ermeni kilisesi günümüzde hala ayakta olan en önemli yapılardandır (Kuşakyan, 1927: 244-245'den Akt. Azazyan, 1993: 134).

Fatîmi egemenliğinin Selahaddin Eyyubi (1171-1193) tarafından yıkılmasından sonra Ermeniler Mısır'daki faaliyetlerini sürdürmenin imkansızlığını anladılar ve çok sayıda Ermeni 1172 yılında Kudüs'e göç etti. Bunun sonucu olarak Kürtler ile Ermeniler arasındaki geleneksel düşmanlık arttı. Kürtlerin Besâtin Manastırı Patriğini, rahiplerini ve takipçilerini kovmaları Mısır'daki Ermeni cemaatinin azalmasına yol açtı (Hevayt, 1997: 94-96'dan Akt. İsrail, 2017: 28).

Selahaddin Eyyubi 1187'de Kudüs'ü fethettiğinde, sadakat ve cesaretlerinden dolayı Ermenilere özel ayrıcalıklar tanımış ve kutsal topraklardaki tüm haklarını korumuştur. Keza, mühendis Bahaeddin Karakuş, Selahaddin'in donanmasının komutanı Lu'lu' el-Hâcib ve komutan Şerefu'd-Din Karakuş gibi bazı Ermeniler de Selahaddin'in hizmetine girmiştir (Mikâilyan, 1980: 136-170'ten Akt. El-İmâm, 1999: 67).

El-İmâm ve Azazyan Ermenilerin arttığından, refah düzeylerinin yükseldiğinden hatta Selahaddin Eyyûbî'nin Ermenilere özel ayrıcalıklar tanıdığından bahsederken İsrail, Eyyûbî'nin baskısı nedeniyle tekrar Kudüs'e göç ettiklerinden bahsetmektedir. Ermenilerin ve Ermeni sempatizanlarının eserlerinde bu tür tezatlar ve özellikle rakamlarda abartmalar sık sık gözlenmektedir.

Memlûkler Dönemi Mısır'da Ermeniler

El-İmâm Memluklerin Kilikya'yı (Küçük Ermenistan) bir dizi akından sonra 1375 hezime uğrattıklarını ve oradan getirdiği esirler nedeniyle Mısır'daki Ermeni sayısının arttığını belirterek Azazyan'ı teyit etmiştir. Ayrıca El-İmâm esir Ermenilerin ziraat ve sanayi işlerinde kullanıldıklarını belirtmiştir. Zira Ermeniler Eşyut'ta lüks halılar yapmakla ünlüydü ve kalitesinden dolayı onlara "Ermeni halıları" deniyordu. Ayrıca Eşmun'da kırmızı boya yapımlarıyla ünlüydüler. Yine Memlûkler, İslami eğitimden sonra Ermenilerden orduda da yararlanmışlardır. Memlûk Mısır'ındaki Hristiyan Ermeniler, dini ayinlerini yapabilmek için Kahire'nin Kum'u'l-Ermen mahallesinde Aziz Minas Kilisesi'ni inşa ederken Sultan'ın hoşgörüsünden istifa-

de etmişlerdir. Aynı şekilde Memlûk Mısır'ında Sultan ez-Zahir Berkûk'un veziri Muhâfiz'ud-Dîn Ebu'l-Ferac, oğlu vezir Tâcu'd-Dîn Abdu'r-Râzik ve kardeşi Sultan Zâhir eş-Şakmakî'nin müsteşarı Hâkim Yahya Zeynu'd-Dîn gibi bazı Ermeniler bu dönemde ön plana çıkmışlardır (el-Îmâm, 1999: 67-68).

14. yüzyılın başında Ermeni Kilisesi'nde bir bölünme meydana gelmiş, Patrik Sargis el-Makdisî, Memlûkler'in hükmü altındaki topraklarda ikamet eden Ermenilerin Kudüs'teki Ermeni Patriği'nin yetkisi altına girmesi için Sultan el-Melik el-Nâsir'den bir ferman çıkarmasını talep etmiştir. Tarihçi Ermen Karıdyan'ın da belirttiği gibi, Mısır'a gelen muhalif Ermenilerin dinlerini özgürce yaşamalarına izin verilmiş ve kiliselere cömert bağışlarla hizmet edenler onlara yardım sağlamıştır. Böylece Patriğin Ermeni toplumu üzerindeki hakimiyeti genişlemiştir (Az-tak el-Arabî, 2010'dan Akt. İsrail, 2017: 29). Bunların en ünlüsü, Sultan el-Zâhir Berkuk'un veziri olan Muhâfizu'd-Dîn Ebu'l-Ferac, bir emir ve vezir olan oğlu Tâcu'd-Dîn Abdu'r-Râzik ve Tagrıberdî el-Ermeni el-Haskî'dir.

Osmanlı Devleti Döneminde Mısırda Ermeniler

Osmanlı döneminin başlarında (1517-1789), Mısır'a gelen Ermenilerin sayısı azalmıştır (el-Sayrafi, 2002: 89 Akt. İsrail, 2017: 29). Osmanlı devleti Rumlarla rekabet edebilmek için, Ermenilerin büyük bir kısmını tecrübelerine uygun olarak uzman oldukları işlerde kullanmak üzere İstanbul'a göndermiştir. 15. yüzyılda Osmanlı padişahlarını tedavi eden eczacı ve doktor Emiru Devlet el-Umâsî, 16. yüzyılda mimar Sinan Paşa Kelfiyan ve 18. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki İsveç büyükelçiliği tercümanı, 1791 yılında Osmanlı Padişahı III. Selim tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme nedenlerini tartışmak ve işlerin nasıl düzeltilceğini araştırmak üzere görevlendirdiği heyet üyelerinden biri olan Ermeni tarihçi ve yazar Muradcı Hasûne Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetinde tanınmışlardır (Hafız, 1986: 190'dan Akt. İsrail, 2017: 29-30).

Bazı Ermeni kaynakları bu dönemde Kudüs Ermenileri ile Mısır Ermenileri arasındaki karşılıklı ilişkilerin iyi olduğunu belirtmektedir. Kudüs'teki Ermeni patrikliğinin koltuğuna beş kez Mısır Ermeni'si oturmuştur ki bunlar: Patrik Krîkor el-Mısri (1386-1391), Mardîrus el-Mısri (1419-1430), Abraham el-Mısri (1441-1454), Hofhannis el-Mısri (1485-1491) ve Patrik 2. Sirkis el-Mısri (1393-1412) (Azazyan, 1993: 144-145).

Ermeni kaynaklarına göre 1605-1630 yılları arasında Mısır'da İran'ın Celfa şehrinden gelen ve dünyanın birçok bölgesine Hint malları taşımakla tanınan çok sayıda Ermeni tüccar yaşıyordu. Türkiye'de 16. yüzyılın sonları 17. yüzyılın başlarında cereyan eden Celali isyanlarının akabinde yaklaşık 200 Ermeni ailesinden oluşan bir Ermeni grubu Mısır'a göç etmiştir (Kardaşyan, 1986: 2:12 ve Abrahamyan, 1964: 1:43'ten Akt. Azazyan, 1993: 146). Bu Ermeniler ticaret, serbest meslekler ve zanaatlarda ehildiler. Kimi Ermeniler ise Osmanlı döneminde de yüksek idari ve askeri mevkileri işgal ederek özellikle Mısır'ın imarında büyük rol oynamışlardır (el-Boyacıyan, 1960: 50-51'den Akt. Azazyan, 1993: 146).

16. yüzyılda Osmanlı devleti ve Safevî devleti aralarındaki savaşın ardından Osmanlı ve Rusya Ermenistan'ı paylaşmışlardır. Rusya, Doğu Ermenistan'ı ilhak ederken, Osmanlı, yönetimi altındaki Ermenilere kendi bölgelerinde özerklik vermiştir. Ancak Ermeniler Hristiyan oldukları için ayrımcılığa maruz kalmış, haklarını yerel ve uluslararası düzeyde aradıklarında, Abdülhamid'in (1876-1909) gözetiminde ve İttihatçıların yönetiminde (1919-1923) gerçekleşen (1894-1896) Hamidiye katliamları, 20 bine yakın Ermeni'nin canına mal olan 1909'da gerçekleşen 'Adana' katliamı ve Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle (1915-1917) yaşanan soykırımlar da dahil olmak üzere birçok katliama maruz kalmışlardır (İsrail, 2017: 12).

Osmanlı Mısır'ında (1517-1798) Ermenilerin sayısı 16. yüzyılda nispeten azalmış, 17. yüzyılda tedrici olarak artmıştır. İskenderiye'nin Reşid ve Dimyat şehirlerinin yanı sıra Kahire'nin Hanu'l-Halîlî ve Kumu'l-Ermen mahallerinde ikamet etmişlerdir. Ermeniler etrafını kabristan yaptıkları Marmina Manastırını ve Aziz Serkis Kilisesini inşa etmişlerdir. Altın ve silah alanlarında uzman Ermeni zanaatkarlar Hanu'l-Halîlî'de yayıldılar. Ayrıca Ermeni tüccarlar Hindistan, Arap Yarımadası ve Habeşistan'daki piyasalarla ticari ilişkiler kurdular. Buna rağmen o dönem Mısır Ermenileri en fakir halktı (İrâkî, 1985: 383'ten Akt. el-İmâm, 1999: 68).

Mısır donanmasını kuran Murad Bey'in Ermeni olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca Mısır Donanması'nın Genel Komutanı Nîkogos ve İstanbul'dan gelen denizcilerin çoğu da Ermeni idi. Bu Ermeniler 1798 de Napolyon'un Mısır'a saldırısını önlemede Nîkogos'un komutasındaki Mısır Donanmasına katıldılar. Ermeniler Osmanlı'nın zulmünden kurtulması konusunda özellikle de 1769 yılındaki Ali Bey devriminde Mısırlı kardeşlerinin yanında oldular (Azazyan, 1993: 146-147).

Napolyon Ordusunun İşgali Sonrasında Mısır'da Ermeniler

Fransızların Mısır'ı işgali (1798-1801) Mısırlı Ermeniler tarafından hoş karşılanmamıştır. Yerli halk Kiptilerle anlaşılan Fransızlar Ermenilerin ticari imtiyazlarına son verdiler. Öte yandan Müslümanlar Mısır'daki tüm Hristiyanlara Fransız müttefiki gözüyle baktılar. Böylece Mısırlılar Ermenilere düşmanca siyasete yöneldiler (El-İmâm, 1999: 69-70).

Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun valisi olarak Mısır yönetimini üstlenmesiyle (1805-1848) ülke büyük ölçekli Ermeni akınına tanık olmuştur. Osmanlı valisi olmasına karşın bağımsızlık hesapları yapan Mehmet Ali Paşa, Osmanlı karşıtı bütün etnik unsurlara karşı dostluğa dayalı bir politika izlemiş, etnik ve dini grupların önde gelen etkin kişilerini çeşitli görevlerde istihdam etmiştir. Bu bağlamda Ermenilerin de devlet hizmetindeki rolleri artış gösterdi ve özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ın tanık olduğu bazı radikal değişimler Ermenilerle ilişkilendirilmiştir (Mehâfiz ez-Zevât Turkiy, 1805: 1/39'dan Akt. İsrail, 2017: 30). Bilge bir kişiliğe sahip olan Mehmet Ali Paşa ülkenin tüm yetkilerini ele geçirenceye kadar yavaş yavaş tüm düşmanlarını ortadan kaldırmış, 1819'da Hicaz'ı, ardından 1820-1822 yılları arasında Sudan'ı Mısır'a ilhak etmiştir. Hatta Osmanlı

Devleti'ni ortadan kaldırmanın eşiğine gelmiştir. Ancak Osmanlı Sultanını koruyan Rusya, İngiltere ve Fransa'nın baskılarıyla geri çekilmek zorunda kalmıştır. İngiltere, Mehmet Ali Paşa'yı Mısır pazarını Avrupa ürünlerine açan 1838 tarihli Balta Liman Antlaşmasına bağlılığını teyit eden 1840 Londra Antlaşması'na mecbur etmiştir (Rivlin, 1968: 252'den Akt. İsrail, 2017: 31). Mehmet Ali Paşa'nın nihai hedefi, Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığını sona erdirerek bağımsız bir devlet haline getirmektir (Hofhannisyan, 2007'den Akt. İsrail, 2017: 31).

Mehmet Ali Paşa, Fransızlara karşı Osmanlı harekâtının bir parçası olan Arnavut birliklerine katıldığında, bir askerî harekât hazırlayacak maddi gücü yoktu. Bunun için Ermeni tüccar Gayazar Emir Pedrosyan'dan hiçbir teminat olmaksızın büyük miktarda borç aldı. Mehmet Ali Paşa Mısır'ın hükümdarı olduğunda, Gayazar'a olan güveninden dolayı, iyiliğine karşılık olarak onu İstanbul'da bir sarraf yaptı (Afaf, 29-30) Sonra onu Mısır'a çağırdı ve onu hazinenin başına "Sarraf Başı" olarak atadı (Terâcim Mulahasât Defâtir Turkiy, 1234 H: 2/3/138'den Akt. el-İmâm, 1999: 71).

Mehmet Ali Paşa, ülkeyi ilerletmek için eğitimde ve orduda da reformlar yapmıştır (Hilal, 1893'den Akt. İsrail, 2017: 31). Bu reformlarla Mısır, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin en güçlü vilayeti haline gelmiş ve Mısır'ın İstanbul'a olan bağımlılığı azalmıştır. Mehmet Ali'nin politikası yalnızca Mısırlılardan değil, dillerini daha iyi bildikleri ve Avrupa pazarında Mısırlılardan daha büyük deneyimleri olduğu için devlet işlerinde güvendiği Ermeniler de dahil olmak üzere diğer milletlerden tam destek almıştır (Hofhannisyan 2007'den Akt. İsrail, 2017: 31).

Mehmet Ali Paşa da Ermenilere o kadar güvendi ki, onların haremde çalışmasına izin verdi. Örneğin, Hosrov Çırakyan, Mehmet Ali'nin haremde tercüman olarak çalıştı. Esteban Kevorkyan ise saray haremının özel doktoruydu (Kardaşyan, 1986: 2:231,268'den Akt. El-İmâm, 1999: 71). Ermeniler, Mehmet Ali'nin aile üyelerinin özel servetlerini de yönetmişlerdir. Örneğin, Artin ve Hosrov Çırakyan kardeşlerin babası Sokyas Çırakyan, Tosun b. Mehmet Ali'nin mali işlerini yönetmiştir. (Artin Bey, 1895, 2:424'ten Akt. el-İmâm, 1999: 71).

Osmanlı Ermenileri, Mehmet Ali Paşa döneminde kendileri için bağımsız bir devlet kurulmasını istemiyorlardı. Sonuç olarak, siyasi korumaya ihtiyaçları vardı ve kısa sürede sadakatleri karşılığında kendilerine bu korumayı sağlayan Mehmet Ali Paşa'yı bulmuşlardı. Ayrıca Ermeniler sivil işlerde çalışacakları için Mehmet Ali Paşa'yı askerî olarak tehdit etmeyecekler ve Hristiyan oldukları için de devleti ele geçirme hırsı içinde olmayacaklardı (Adalian, 1980: 117'den Akt. el-İmâm, 1999: 72).

Mehmet Ali Paşa ve Ermeniler

Mehmet Ali Paşa'nın yetenekli zanaatkârlar olarak gördüğü Ermenilerden büyük beklentileri vardı. Osmanlıya karşı bağımsızlık ilan etmeden önce siyasi otoritesinin dayanaklarından birisini de Mısır ekonomisinin büyümesi için önemli olan

Ermeni tüccar ve bürokratlar oluşturuyordu. Ermeniler Mısır'da matbaa sanayini kurarak, Avrupa dillerinden birçok kitabı tercüme edip Arapça olarak neşrettiler. Artin Şarkıyan, Mehmet Ali 'nin kişisel emriyle Niccolò Machiavelli'nin *Prens* adlı kitabını tercüme etmiştir. Muhammed Ali, Ermenilerin entelektüel yeteneklerini, yeterliliklerini, becerilerini ve Mısır'daki çeşitli faaliyetlere katılımlarını çok takdir etmiş ve onlara tam bir güven vermiştir. Böylece birçok Ermeni onun hükümetinde, özellikle dışişleri, ticaret, eğitim ve ulaşım bakanlıklarında yüksek mevkilere gelmişlerdir. Başta Bogos Yusuf Artin Şükri'nin bulunduğu Mısır'ın Ermeni dışişleri bakanları ön plana çıkmıştır. Bogos Ailesi, 19. yüzyıl boyunca Mısır yönetiminde ve siyasetinde önemli bir yer işgal etmişlerdir. Böylece Dışişleri Bakanlığında bir Ermeni tekeli oluşmuştur (Hofhannisyen, 2007'den Akt. İsrail, 2017: 32).

Ermeniler, Ticaret ve Yabancı İşleri Bakanı olan Bogos Bey Yusufyan'ın (1768-1844) varlığından ve Mehmet Ali'nin Mısır'a göç ederken ona duyduğu güçlü güvenden yararlandılar. Boğos, Yusufyan, Nubaryan, Abroyan, Çırakyan, Hakıkyan gibi çok sayıda Ermeni ailesini Mısır'a davet etti. Bunlar 19. yüzyılda Mısır yönetiminde hizmet etmeye devam eden ailelerdir. Ayrıca Bogos, Ermenilere nasihat ve rehberlik etmiş, bazılarını imtiyazlar bahşetmiş, Mehmet Ali'yi bazıları için başka imtiyazlar vermeye ikna etmiş, bir kısmına da daha fazla eğitim, iş imkânı, güvenlik ve koruma sağlamıştır. Dikran Abroyan'ın babası Esteban Abroyan Bogos'un ölümünden sonra Mısır'daki Ermeniler için duyduğu korkuyu dile getirdiğinde Mehmet Ali'nin ona şu yanıtı vermesi yeterlidir: "... Ben ve oğullarım hayatta olduğu sürece benden bir şey istemeye hakkı olan Ermeniler özellikle de Bogos'un akraba ve tanıdıklarına hiçbir korku yoktur." (Araryan, 1844'den Akt. el-İmâm, 1999: 74).

Abbas'ın yönetimi, Avrupalıların, Rumların, Şamlıların ve Ermenilerin Kahire ve İskenderiye'yi geçerek ülkenin içlerine girmesini engellediği için karşı göçlere tanık olmuştur. Aynı şekilde, Abbas yönetimi, genel olarak Hristiyanlara karşı dini fanatizme tanık olmuş, onları ibadet özgürlüğünden mahrum etmiş ve vakıflarına el koymuştur. Şüphesiz ki bu durum, birçok Ermeni'nin anavatanına dönmesine yol açmıştır. Bunun üzerine Abbas, Mehmet Ali'ye sadık ve kendisinin siyasi sistemine uyum sağlamayan çalışanlara zulmetmiştir. Ayrıca Fransa'nın destekçisi sayılanları da görevden almış, Ticaret ve Dışişleri Müdürü Artin Çırakyan'a kaçmak zorunda kalana kadar zulmetmiştir. Ayrıca 1850-1853 yılları arasında Dışişleri Müsteşarı olan İstafan Demirciyan'ı görevden almıştır (Bekr, 1982: 81-82'den Akt. El-İmâm, 1999: 76). Ancak Said Paşa'nın saltanatının (1854-1863) başlangıcından itibaren Mısır'da yabancılara imtiyazlar tanınmaya başlamış, I. Abbas döneminde süregelen Avrupalı ve Hristiyan düşmanlığı azalmış ve Hristiyan misyonerlere birçok imkânlar ve izinler verilmiştir. Böylece Mısır'daki Ermeni cemaatinin durumu nispeten iyileşmiştir. Demiryolu İdare Bakanlığı pozisyonuna Nubar Nubaryan, Hartum Valisi pozisyonuna Arakel Nubaryan ve Dışişleri Bakanlığı pozisyonuna İstafan Demirciyan atanmak suretiyle görevden uzaklaştırılan Ermeniler tekrar yüksek görevlere iade edilmişlerdir (Senior, 1882, 1: 132'den Akt. el-İmâm, 1999: 76).

Hidiv İsmail (1863-1879) ve sonrasında halefleri Mısır yönetimini devralınca yabancıların sayısı genel olarak artmış ve yaklaşık yüz bine ulaşmıştır. Ruslar, Almanlar, Amerikalılar, İngilizler, Fransızlar ve en kalabalık olarak ta Ermenilerden oluşan bu yabancıların çoğunluğu, ticari olarak fırsatlar sunan Kahire ve İskenderiye şehirlerinde yoğunlaşmışlardır (Abdu'l-Hamid 1976: 57'den Akt. İsrail, 2017: 32). Mısır'ın ilk başbakanı olarak ünlenen Nubar Nubaryan Mısır'ın gerçek bağımsızlığını güçlendirmek için çok şey yapmış, 1870'lerden 1890'lara kadar Mısır'daki en önde gelen siyasi şahsiyet olmuş, tecrübesi ve bilge politikası nedeniyle Mısır'ın bir dizi Hidivi tarafından defalarca başbakan olarak atanmıştır (İsrail, 2017: 33).

Süveyş Kanalı'nın kazılması ve Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında küresel pazarda Mısır pamuğu ve şekerine olan talebin artması nedeniyle Mısır'da çok sayıda işçi ve teknik elemana ihtiyaç hasıl olmuştur (Deeb, 1978: 9:14-15'ten Akt. El-İmâm, 1999: 77). Ekonomik araçları olmayan Ermeni köylüler, geçimlerini sağlamak için mütevazı ve zor işlerde Van, Bağış, Muş, Siirt ve Sason'dan Mısır'a göç etmişlerdir (Tobozyan, 1979: 37'den Akt. El-İmâm, 1999: 77). Ancak Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesi ve küresel pazarda Mısır pamuğu ve şekerine olan talebin azalmasının ardından Mısır'da işler ciddi şekilde kötüleşti. Mısır'daki Ermeni Başpiskoposu Gabriel Mar'ası'nın (1830-1867) gazetelere verdiği bayanda, "...Mısır'a gelmeyin, çünkü Mısır'da karlı bir iş bulmak için sadece İngilizce bilmek yeterli değil. Meslekte ustalaşmak ve özellikle Arap dilini bilmek gerekiyor." ifadeleri kullanılmıştır (Araradyan, 1866'dan Akt. el-İmâm, 1999: 77).

El-İmâm'a göre (1999: 79) Mısır'a Ermeni göçleri 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Mehmet Ali döneminde istikrarlı bir şekilde sığrama yapmış, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Mısır, Osmanlı ve Avrupa siyasi, ekonomik ve sosyal ilişkileriyle bağlantılı olarak zaman zaman dalgalanmalara, tersine göçlere ve kesintilere maruz kalmıştır.

Mısır Ermenileri Dışişleri Bakanlığında parlamışlar, Adalet Bakanlığında ıslahatlar gerçekleştirmişler, Harp ve İçişleri Bakanlığı, suların ıslahı, Genel İşler Bakanlığı, Belediyeler, Eğitim-Öğretim Bakanlığı ve basın alanında hizmetlerde bulunmuşlardır. Ticaret alanında Ermeniler iletişim ve posta hizmetlerinin düzenlenmesi ve geliştirilmesinde ön plana çıkmışlardır. Ermeniler Mısır maliyesinde de parmak izlerini bırakmışlardır. Ayrıca Mısır'ın uzman doktorlarının çoğu Ermeni'dir (Azazyan, 1993: 155).

Mehmet Ali Paşa 1819'da Ticaret ve Satış Dairesi'ni kurduğunda ticari işlerini yöneten bankacı ve tüccar ünlü Ermeni Bogos Yusufyan'ı bu dairenin başına getirdi ve İskenderiye'deki tacirlerle devlet arasındaki ticari ilişkileri düzenlemekle görevlendirdi. Mesela Mısır pamuğunun en ünlü tüccarları olan Lorno, Priscus ve Bersky olan İngiliz tüccarların her biri için pamuk miktarını belirleyip bedelini peşin olarak tahsil etmiş ve vergilerini de Divan-ı Bahr'a ödetmiştir. Bogos Paşa'nın bilgisi olmadan bir miktar pamuk satmaya çalışan pamuk tüccarı Rüştü Bey'den bedelini tahsil ettirmiştir (İsrail, 2017: 40).

Mehmet Ali zamanında Ermenilerin en çok iştiğal ettikleri mesleklerin başında sarraflık gelmektedir: “Diğer ticari meslek gruplarına girebilmek için kişinin taşıması gereken şartlara ek olarak, sarrafların okuma yazma bilmeleri, aritmetik işlem kurallarını bilmeleri, para türleri konusunda deneyim sahibi olmaları, tedavülde olan, sahte ve orijinal paraları, ağırlıklarını ve ayrımlarını bilmeleri, hata yapmamak ve birlikten ihraç cezasına varan cezalara maruz kalmamak için bu iş hakkında yüksek bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. Mısır Tüccarlar Konseyi’nin Nisan 1854 sayımına göre, Ermeniler de dahil olmak üzere genel olarak Kahire ve İskenderiye gibi büyük şehirlerde yoğunlaşan sarrafların sayısı yüz otuza ulaşmıştır (İsrail, 2017: 41-42).

El-İmâm’a göre (1999: 184) çok sayıda Ermeni çeşitli daire, büro ve bölgelerde sarraf olarak çalışmasına ek olarak 19. yüzyılın ilk yarısında, “sarraf başi-hazine baş sarrafı” görevine de getirildiler. Ermeni sarrafların çoğu, konumlarını kötüye kullanarak çok fazla parayı zimmetlerine geçirmiş, Mehmet Ali, devlet sarraflarının hesaplarında yolsuzluk yaptıklarının farkına varınca, 1826 tarihinde onların faaliyetlerini izlemek ve durum tespiti için emir vermiştir. 1827’de, bölgelerde, merkezlerde ve gümrüklerde çalışan bütün sarrafların hesaplarının dökümünün yapılması, zimmete geçirilen meblağların kendilerinden, güçlerinin yetmediği kısmın kefillerinden tahsil edilmesini ve yerlerinin değiştirilmesini emretmiştir. Bu denetim Ermeni sarrafların hesaplarında önemli dolandırıcılık ve zimmete para geçirme olaylarını ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Mehmet Ali, 1828 yılında, bölgelerde, memurluklarda ve diğer dairelerde çalışan tüm Ermeni sarrafların kovulması ve yerlerine Yahudi ve Mısırlıların getirilmesi yönünde bir karar vermekten çekinmemiştir (Türk Maiyyet Divanı 1244 H. 36/25-316’dan Akt. El-İmâm, 1999: 186). Ancak bu karar Yahudi ve Mısırlıların bankacılık işlemlerini bilmemeleri nedeniyle tam olarak uygulanamamıştır (Türk Hidiv Divanı 1244 H. 760/107-307’den Akt. El-İmâm, 1999: 186).

Pek çok Ermeni ticaret ve dışişleri alanında tercüman, kâtip (sekreter) vb. görevlerde bulunmuştur. Bunun pek çok dile hâkim ve Hristiyan olmalarından kaynaklandığı kaydedilmektedir. Hamont, çalışanların büyük bir kısmının Ermeni olması nedeniyle ticaret ve dışişleri alanını “Ermeni Divanı” olarak adlandırmıştır (Hamont, 1843: 280’den Akt. El-İmâm, 1999: 194). Ayrıca Andon Efendi Garabid, Aristagis Altunyan, Arakel Abroyan, İskender Bey Bozari, Nubar Paşa’nın yeğeni Cerabid Bey Şirdicyan, Artin Efendi İstibyan ve Dikran Abroyan gibi çok sayıda Ermeni tercüman olarak çalışmıştır (Türk Maiyyet Divanı, 1250 H: 59/89/291’den Akt. el-İmâm, 1999: 194).

19. asrın sonlarında Mısır Sanayiini Ermeniler yönetiyordu. El sanatları tamamen Ermenilerin elinde idi. Ayrıca nakış sanatını Mısır’a Ermeni kadınları getirmiştir (Azazyan, 1993: 155).

Sky News Arabia muhabiri Ahmed el-Kâdi Nisan 2021’de İsrail’in “Adana” katliamı olarak tabir ettiği 1909 olaylarını dönemin Ezher Şeyhi Selim el-Bişri ta-

rafından bir fetva ile kınandığını, Şeyhin Osmanlı yetkililerini ikaz ettiğini haber yapmış ve belgeyi de yayınlarak soykırım iddialarını pekiştirmeye çalışmıştır. Konuyu ayrıca Âra Serkis Aşçıyan (2012: 1) da gündeme getirmiştir. Mektubun içeriğinden de anlaşıldığına göre Ezher Şeyhi, Ermeniler tarafından kendisine aktarılan birtakım duyumlar üzerine, duyumların doğruluğunu araştırmadan, Osmanlıya söz konusu Ermeni kıyımına son vermesi çağrısında bulunmak için bu fetvayı yayınlamıştır.

Resim 1. Ezher Şeyhi Selim el-Bişrî'nin Fetvası

Ermeniler, başta tütün olmak üzere ithalatta aktifleşmişler, 1888'de Portekiz uyruklu Suriyeli Ermeni Halil Hayyat Bey, İran tütünü ithalatında tekel olmuştur ve 1890'dan 1897 yılına kadar, farklı bölgelerden her türlü tütün ithalatını tekel olarak yürütmüştür. Tütün ithalatından hem Halil hem de devlet yüksek gelir elde etmiştir (Lehîta, 1944: 479-481 Akt. El-İmâm, 1999: 118) On dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılında Mısırlı Ermeniler, Avrupa mallarını Habeşistan'a ithal etme sürecinde Avrupalılarla çalışmayı tercih etmeyen Habeş Kralı'nın Addis Ababa'da ticarethane açmalarına izin vermesi üzerine bu faaliyeti yürütmüşlerdir. Mısırlı-Ermeni tüccar, Habeş ticareti yoluyla kendilerini zenginleştirmeyi umarak gıda maddeleri, yünlü, ipekli ve pamuklu ürünler, inşaat malzemeleri, fotoğraf makineleri, depolama tankları, kâğıt, zinet eşyaları, lüks eşyalar vb. ithalatını gerçekleştirmişlerdir (Pankhurst, 1955: 489-507 Akt. El-İmâm, 1999: 118). Kahire, İskenderiye ve diğer bölgelerde ticarethaneler açarak çok sayıda Ermeni'nin ticaretle meşgul olması Mısır'daki İngiliz komiser Cromer'in Mısır'daki Ermeni cemaatinin çoğunlukla esnaftan oluştuğunu söylemesine yol açmıştır (Cromer, 1911: 630'dan Akt. el-İmâm, 1999: 118-119).

Ermeniler Mısır'da ziraatla uğraşmamışlar, fakat büyük tüccarlar, tarım arazilerini kiralayarak kendi hesaplarına pamuk gibi nakit getiren ürünleri işleyerek Mısır'ın istihdamına katkıda bulunmuşlardır. Hâretü'l-Yehûd'da Sarkis Bey tüccar ve sarraf olarak Özbekiye'de, Karabit el-Cevahirci altın ve gümüş işlemede ön plana çıkmışlardır. Ermeniler perakende pamuk, tuz, toptan ve perakende sigara ticareti gibi çeşitli işlerde tekel oluşturmuşlar, saat tamiri ve ticareti, boyama, dikiş, nakış, kürk vb. el sanatlarında yetenekleriyle ön plana çıkmışlardır (İsrail, 2017: 46).

Ermeniler, özellikle çivit otu (indigo) ve haşhaş ekimi uzmanları olarak Mısır tarımına katkıda bulunmuşlardır. Hükümdarlığından önce de yetiştirilen çivit otu, Mehmet Ali'nin (1816) tekelinde tuttuğu ve büyük ilgi gösterdiği ilk mahsullerden biri olmuş, bu da türünün iyileştirilmesine, ekiminin genişletilmesine ve renginin iyileştirilmesine yol açmıştır. Mehmet Ali üretim kalitesini arttırmak için Hint ve Çin çivit otu tohumlarını ithal etmiştir. Çivit tohumu ve fidesi ithal eden elçilerin çoğu, bu alanda tecrübe ve üne sahip kendileri gibi Ermenilerden temin ettikleri için Mehmet Ali çivit otu yetiştirme konusundaki deneyimlerinden büyük ölçüde yararlanmış ve bu amaçla konunun uzmanı bazı Ermenileri Mısırlılara

en son yöntemlerle yetiştirmeyi öğretmek üzere Mısır'a davet etmiştir (el-Hatte, 1950: 219-220'den Akt. el-İmâm, 1999: 121).

Ermeniler, Mehmet Ali'yi sıcak para akışı sağlayan haşhaş üretimine teşvik etmiş ve bazı ilaçların yapımında kullanılan haşhaş ekiminde uzman olarak çalışmışlardır. Mehmet Ali 1823'de Bogos Bey'e, Yukarı Mısır'da 5.000 dönümlük bir alana ekilecek haşhaş tohumlarının ve ekimi konusunda uzman yirmi kişinin getirilmesi emrini vermiştir (Mehâfiz Ebhâs, 1239 H., No:49'dan Akt. el-İmâm, 1999: 123). Nitekim ertesi yıl (1824) haşhaş ekiminde uzmanlaşmış bir dizi İzmirli Ermeni Mısır'a gelmiştir (Rivlin 1967: 236'dan Akt. el-İmâm, 1999: 123). Yetenekli ve tecrübeli Ermeni uzmanlar köylülere uygulamada nelerin izlenmesi gerektiğini göstermişler ve köylüler de onların tavsiyelerine uymuşlardır (el-Hatte, 1950: 147'den Akt. el-İmâm, 1999: 123). Ermeni uzmanlar tarafından yetiştirilen haşhaş örnekleri İstanbul'da üretilenlerin kalitesini bile geride bırakmıştır (Mengin, 1839: 204'ten Akt. el-İmâm, 1999: 123). "İyi haşhaş" olarak Avrupa pazarında ün yapmıştır (el-Hatte, 1950: 262'den Akt. el-İmâm, 1999: 123).

Ermenilerin Mısır tarımına yaptığı katkıların en ünlüsü Yusuf Efendi'nin mandalina ağaçlarını tanıttmasıdır. 1826'da Ermeni Yusuf Efendi, tarım biliminde yüksek öğrenimini tamamlamak için ilk eğitim misyonunun bir parçası olarak Fransa'nın Roville kentine gönderilmiştir. 1832'de Mısır'a dönüşünde gemi Malta'da bozulmuş ve orada üç hafta kalmıştır. Uzak Doğu'dan içinde Mandalina meyvesi taşıyan bir gemi oraya uğramış, Yusuf Efendi de kabuğunun kolay soyulduğunu ve güzel bir tada sahip olduğunu fark edince ondan sekiz fidan ve on kutu satın almıştır. Mısır'a vardığında onu Mehmet Ali'ye sunmuş, o da hayran kalıp Şubra'daki özel mülklerinde yetiştirilmesini emretmiş ve Yusuf Efendi'yi sorumlu yapmıştır. Mehmet Ali Mısır'a sevgi ve bağlılıkla hizmet edenlerin güzelliğini kabul ettiği bilinsin diye bu meyveye onu getirenin adının verilmesini emretmiştir. Çiftçiler "Yusuf Efendi'nin Portakalı", "Yusuf Efendi" ve "Yusufları" olarak adlandırmışlardır. İstanbul'da da "Yusufçuk" olarak tanınmıştır (el-Muwelhi, 1940'dan Akt. el-İmâm, 1999: 124).

19. yüzyılın ilk yarısında Ermeniler çeşitli sanayi alanlarında usta ve uzmanlar olarak faaliyet göstermişlerdir. 1818 yılında Kahire'nin Karnuş mahallesinde ilk ipek üretim fabrikası kurulmuş ancak beklenen üretimi vermemiş, ardından İstanbul'dan gönderilen kumaş işleme ve sıрма (altın, gümüş ve değerli taşlarla işleme) konusunda uzman olan Ermenilerin yönetiminde Burket'ul-Fil fabrikasında ikinci girişimde bulunulmuştur. Onların önerileri doğrultusunda Vadi Tuleymat ile Feyum ve Asyut bölgelerinde ipek üretimini geliştirmek için "10.000.000" dut ağacı dikilmiş, İstanbul ve Hint ürünlerinin kalitesine denk yılda 60.000 okka sarı ipek üretilmiş ve bir yandan da pek çok Mısırlı Ermeni uzmanların gözetiminde ipek endüstrisini öğrenmiştir. Tekstilleri beyazlatmak ve farklı renklerde basmak için Şubra, Bulak, Şebin, Mahelletu'l-Kubra ve Mansura'da birkaç tribün inşa edilmiştir. 1829'da bu tribünlerde çalışan Mısırlılara zanaatını (kumaş üzerine işleme) öğretmesi şartıyla 300 Kuruş maaşla Basmahane'de ressam olarak Garabid

Beyin oğlu Artin'in atama emri Şubra İşletme Müdürü Hafız Efendi'ye bildirilmiştir (Tosun, 1932: 1'den Akt. el-İmâm, 1999: 125).

19. yüzyılın seksenlerinden itibaren başta tütün olmak üzere bazı sanayilerin gelişmesinde Ermenilerin rolü oldukça artmıştır. Ermeniler, Matosyan, Malyokonyan, Camsracan, İbikyanyan, Macaryan vb. isimli Mısır'da birkaç tütün işleyen fabrika kurmuşlardır. Bu fabrikalardaki işçilerin çoğunluğu farklı milletlerden sıradan insanlarken yöneticiler, muhasebeciler, sekreterler, teknisyenler vb. çalışanların hepsi Ermenilerden oluşmuştur. Bu fabrikalar, Avrupa'dakilere benzer şekilde, tütün, ambalaj kâğıdı ve paket hazırlama konusunda uzman kişilerle kurulmuştur. Farklı kaynak ve kalitedeki tütünün insan gücü yerine makine kullanılarak karıştırılması neticesinde büyük miktarlarda üstün kalite aromalı markalar üretilmiştir (Topuzyan, 1979: 96'dan Akt. el-İmâm, 1999: 127-128).

Ermeni zanaatkarlar, 19. yüzyılda Mısır'da zanaat alanında önemli bir yer tutmuşlar, Mısır pazarının Avrupa ürünleri tarafından işgal edilmesinden önemli ölçüde etkilenmelerine rağmen, modern yönelimlere hızla uyum sağlayarak kuyumculuk, terzilik, nakış, kürk endüstrisi ve diğer zanaatlarda zirveye ulaşmışlardır (el-İmâm, 1999: 132).

Kuyumculuk, Mısır'daki Ermeniler tarafından icra edilen gümüş ve mücevher imalatını da içeren en eski ve en önemli zanaattır. Ermeni kuyumcularının çoğu, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Kahire'deki Han el-Halîlî'de toplanmıştır. Mehmet Ali'nin döneminde tıp fakültesinin dekanı olan Klot Bey, Mısır'daki kuyumcuların çoğunluğunun İstanbul'dan gelen Ermeniler olduğundan bahisle «... ve onlar, Türk büyüklerinin ve ileri gelenlerinin kullandığı değerli taşları işleme konusunda inanılmaz bir bilgiye sahipler ve Margaş mahallesinde mercan ve kehribar kullanarak kolyeler ve tespihler yaparlar...» şeklinde bilgiler aktarmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak Hristiyanlar kuyumculuk alanında tekell oluşturmuştur. Mısır'daki kuyumculuk İstanbul'daki kuyumcular çarşısıyla yakın ticari ilişkiler kurarak büyümüştür Bu kuyumcuların en ünlü aileleri: Cevherciyan, Mumcuyan, Yercinyan, Arifyan, Kevorkyan, Benderyan, Hantimyan vb. (Topuzyan, 1979: 106'dan Akt. el-İmâm, 1999: 132-134).

Mısır'daki Ermenilerin faaliyet gösterdikleri ikinci zanaat terziliktir. Kahire'de sıradan insanlar için sıradan ve mütevazı giysiler diken birçok Mısırlı terzi bulunmaktaydı. Klot Bey hem Ermeni hem de Rum terzileri, üst sınıf insanlar için modelli ve renkli giysiler diktikleri için yerel meslektaşlarına göre üstün olarak vasıflanmıştır. Mısırlı terziler kadın ve erkekleri birlikte dikerken, Ermeni terziler her biri için ayrı ayrı dikim konusunda uzmanlaşmıştır. Yetenekli ve isim yapmış bazı Ermeni terziler yükselerek saraylarda yöneticilere hizmet etmişlerdir (Klot Bey, 473'den Akt. el-İmâm, 1999: 135).

Ermeniler İstanbul'da bu zanaatı icra ediyorken Mısır'a da götürmüşler ve 19. yüzyılın sonlarına kadar tekellerinde tutmuşlardır. Klot Bey, maharetlerini şu sözlerle tasdik etmektedir: " ... İşlerinde hünerliler, ipek veya altın sırmayı elbiseye

işlemede, güzel işlemeli şekiller ve çok ince çizimlerle süslemede tam mahirdirler...". Klot, çok az Avrupalının onları geçebileceğini ifade etmektedir. 154 Bu nakışçılar ayrıca, bükülmüş metal ipliklerle (sırma) işlemeli havlular ve sırma saçaklı yük şilteleri yapmalarıyla da ün kazanmışlardır (Hafâcî, 1977: 91'den Akt. el-İmâm, 1999: 136-137).

Kürkçülük zanaatı, giyimi bilginler ve büyükler olmak üzere iki sınıfla sınırlandırılması nedeniyle Mısır'da en az yaygın olan zanaatlardan biri olmuştur. Klot Bey, Mısır'daki birkaç kürkçünün Ermeni ve Rum olduğundan bahsetmiştir. 159 Ayakkabıcılık, Ermenilerin Mısır'da iştigal ettikleri en ünlü zanaatlardan biri olmuş, Kahire ve İskenderiye'de yaygın olarak icra edilerek doğu tarzı yemeni, postal ve terlik imal edilmiştir (Heridî, 1985: 70'den Akt. El-İmâm, 1999: 137).

Tahta, metal ve benzeri maddeleri işleme zanaatı 19. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır'daki Ermenilerin en ünlü zanaatlarından. Evlerde süs eşyası olarak kullanılmak üzere ahşap yüzeyin belirli bir desene göre çizilerek işlenmesidir. Taş üzerine renkli baskı yapılmasıdır. Çelik resim ve ev gereçlerinin üzerine kalıp ve süslemeler işlenmesidir. Çinko üzerine işleme de matbaacılıkta kullanılmıştır. Bu zanaatla iştigal eden ünlü aileler: Fendiyan, Karakaşyan, Arakilyan, Minasyan vb. (Topuzyan, 1979: 106'dan Akt. el-İmâm, 1999: 138).

Ermeniler sınırlı da olsa bir dizi başka zanaatlarla da iştigal etmişlerdir. Mehmet Ali, bir dizi Ermeni'yi tesisler, fabrikalar, okullar, hastaneler, depolar vb. yerlerde tamirci, marangoz, demirci ve inşaatçı olarak çalıştırmak üzere davet etmiştir. Ayrıca istatistikler, az sayıda Ermeni'nin saat tamiri, müzik aletleri tamiri, berberlik, nakış, fescilik, döşemecilik, aşçılık, değirmencilik ve şerbetçilik gibi teknik zanaatlarla iştigal ettiklerini göstermektedir (Katolik Ermeni İstatistikleri, 1885-1897'den Akt. el-İmâm, 1999: 139). Kahire'de konuşlanan Ermeni zanaatkarlar Ermeni olmayan hiçbir çocuğu eğitmemişlerdir. Böylece Ermeniler Cevherciyan, Terzibaşyan, ve Demirciyan gibi isimlerinden de anlaşıldığı üzere zanaatlarını tekellerinde tutmuş ve başka bir iş yapmamışlardır. Ermeni zanaatkarlar, halkın zevkine, bilgisine ve geleneklerine neyin uygun olduğunu çok iyi bildikleri için Mısır'da dikkate değer bir başarı elde etmiş ve pazarları sürekli gelişmiştir (İsmail, 1977: 173'ten Akt. el-İmâm, 1999: 140). Konuyla ilgili Ermeni basını, Ermenilerin şöhretinin usta zanaatkarların yeteneklerinden kaynaklandığını ifade etmiştir. (Âzad Bim, 1907'den Akt. el-İmâm, 1999: 140).

Mehmet Ali, Mısır'ı modern ülkeler safına en hızlı ve en kısa şekilde dönüştürme arzusunun gerçekleşmesine katkıda bulunmak için seçilmiş ve sadık çalışanlardan oluşan bir yapı oluşturmak amacıyla çeşitli disiplinlerde Avrupa'ya eğitim misyonları gönderme politikası takip etmiştir (Alain, 1980: 17'den Akt. El-İmâm, 1999: 171). Yusuf Hakikyan, 1817'de mühendislik okumak üzere İngiltere'ye, 1826'da dört Katolik Ermeni Fransa'ya gönderilmiştir (Râfi'i, 1982: 408-411'den Akt. El-İmâm, 1999: 171). Bunlar idarî alanda eğitim alan Artin-Hosrov Çırakyan kardeşler ile İstafan Demirciyan ve ziraat alanında eğitim alan Yusuf el-Ermeni'dir

(Tosun, 1934: 35, 39, 44, 106'dan Akt. El-İmâm, 1999: 172). 1844'te yönetim ve hukuk alanında ihtisas yapan İstafan-Artin Haçador kardeşler, Ohan-Yusuf İstafan kardeşler ve Nubar Efendi, tıp alanında ihtisas yapan Petro Efendi eğitim misyonuna seçilmişlerdir. 1855'te de Margosov kardeşler tıp ve mühendislik okumak üzere Fransa'ya gönderilmiştir (Tosun, 1934: 304-305, 328-332'den Akt. El-İmâm, 1999: 172). Mehmet Ali devlet memurlarını yetiştirmek üzere çeşitli okullar kurmuş ve Temmuz 1825'te kurulan el- Kasr el-Aynî Okulu gibi okullara Ermeniler de kaydolmuştur (Abdu'l-Kerîm, 1938: 87, 221-222'den Akt. El-İmâm, 1999: 173).

Eğitilmiş Ermeniler gibi yeterli eğitimi alamamış Ermeniler de çeşitli hükümet işlerinde çalışmıştır. Ermeniler, kamu hizmetindeki ekonomik rollerinin bir sonucu olarak değil, daha ziyade Ermenilerin hükümdarlarla olan yakın ilişkileri ve yeteneklerine duyulan ihtiyacın bir sonucu olarak on dokuzuncu yüzyılda neredeyse Mısır devlet kurumlarının çoğunda çalışmışlardır (el-İmâm, 1999: 173).

Görüldüğü gibi Ermeni öğrencilerin çoğu, Mehmet Ali tarafından çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilmiş; idare, hukuk, mühendislik, ziraat ve tıp gibi modern bir devlet kurmak için gerekli olan bilimlerde uzmanlaşmıştır. Mehmet Ali'nin eğitim için Ermenileri göndermesi manidardır. Mehmet Ali'nin Ermenilere aşırı güvendiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra bu güvenini kaybetmiş olmalı ki, eğitim misyonlarına daha çok Mısırlıları seçmiştir. Her hâlükârda kalifiye eleman yokluktan Ermenilerin eğitimlisinin de eğitimsizinin de hükümet işlerinde istihdam edilmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

Mehmet Ali döneminde eğitimi düzenlemek ve geliştirmek için hazırlanan 1836'daki Okul Düzenleme Kurulu'ndan başlayarak 1837'de Okul Şura Meclisi, Okul Divanı ve 1841'de Eğitim Düzenleme Kurulu gibi komite ve kurulların çoğuna Yusuf Hakikyan, Artin Çırakyan ve İstafan Demirciyan katılmıştır. (Abdu'l-Kerîm, 1938: 93, 95, 98, 100,128,132'den Akt. el-İmâm, 1999: 176-177).

Farklı okullarda eğitim müfredatlarının hazırlanması için gerekli kitapların tercümesi sürecinde de Ermeniler aktif rol almışlardır. İstafan, Artin Hakikyan ve Yusuf el-Ermeni'ye Avrupa dillerinden Türkçe ve Arapçaya veya tersine çeviri emri verilmiştir (Türk Maiyyet Dîvânı, 1248 H. : 83, 121'den Akt. el-İmâm, 1999: 178-183).

Ermeni geleneklerine göre kilise ve manastırlarla birlikte el yazması kopyalama merkezleri de yayılıyordu. Ermeni dilinde 1099-1856 yılları arasında Mısırdaki kopyalanan el yazması sayısı 17'dir (Mikâilyan, 226-233'den Akt. Azazyan, 1993: 156). Mısır'ı yurt edinmiş gruplar arasında Avrupa tarzı okulları ilk kuranlar Ermenilerdir. 1828 yılında Ortodoks Patrikhaneye bağlı Kalusdiyan Babulak Okulunu kurmuşlardır (Paşa, 1917: 13'den Akt. Azazyan, 1993: 156). Şu hâlde Kahire'deki ilk Ermeni okulu 1828'de ve ikincisi de 1854'de kurulmuştur. İskenderiye'de ise ilk Ermeni okulu 1851'de kurulmuş ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür (Ambartsumyan, 1974: 3:3-482 ve Atikyan, 1985:41'den Akt. Azazyan, 1993: 156).

İlk dernek 1851 de kurulmuştur. Uluslararası faaliyet gösteren ve Ermeni hayır derneklerinin en büyüğü sayılan “Ermeni Genel Hayır Derneği” 1906’da ve uluslararası faaliyet gösteren Hamazkayin Kültür Derneği 1928’de Kahire’de kurulmuştur (Azazyan, 1993: 157).

Mısır’daki Ermeni Kilisesi, Mısır’daki Ermeniler ile ana vatanları arasındaki sosyal bağların pekiştirilmesinde, atalarının mirasının korunmasında (Süryani Manastır Belgeleri, 1806: 2138) ve Mısır’daki Ermenilere sosyal hizmetlerin sağlanmasında büyük bir role sahip olmuştur (Araştırmalar Arşivi, 1841: 52’den Akt. İsrail, 2017: 47).

el-Vatan Gazetesine açıklamalarda bulunan Ermeni Matbaacı Jassia Türklerin kendilerine karşı gerçekleştirdiği katliamlardan kaçarak Mısır topraklarına göç eden Ermeniler arasında matbaanın yaygınlaştığını, Mısırdaki Ermenilerin kurduğu matbaa sayısının 55 adete ulaştığını belirtmektedir. Jassia büyükbabasının katliamlardan kaçarak Kayseri’den geldiğini ve ofset baskıyı Mısır’a ilk getirenlerin Ermeniler olduğunu, Ermeni alfabesinde matbaa olmamasından dolayı matbaaya çok önem verdiklerini ifade etmiştir. Damanhour Üniversitesi’nde tarih profesörü olan Dr. Muhammed Rifat El-İmâm ise Mısır’daki Ermenilerin, Kahire’de 28, İskenderiy’e 13 matbaa kurduklarını ve matbaacılıkta öncü olduklarını söylemektedir (Muhammed el-Lisî, 2015:1).

Ermeniler sanat alanında da harika eserler vermişlerdir. Mısır’ın en eski Ressamı “Beyaz Manastır”da eser bırakan Siyotoros Kisoni’dir. 18. yüzyılda Ressam Kutsi Ermeni Hofhannis ön plana çıkmaktadır. Resimleri hala Kahirenin en eski kilisesi olan meşhur Muallaka Kilisesi’nin duvarlarını süslemektedir. Mısırdaki Mehmet Ali Sarayı Türk sanatlarına meyyaldi. İstanbul’dan Mısır’a birçok Ermeni müzik adamı geldi. Aleksander Tamoryan ve Nizan Zeynup onlardandır. Mısırdaki en büyük müzik aletleri dükkanları 1895 yılında Con Papazyan tarafından kurulmuştur (el-Boyacıyan, 1960: 214’den Akt. Azazyan, 1993: 158).

Ermeni Kilisesi, kökenleri, ayinleri ve teolojisi açısından en eski Doğu kiliseleri arasında sayıldığı için Mısır’da uzun bir geçmişe sahiptir. Tarih boyunca çeşitli nedenlerle Ermenilere kapılarını açan dünyanın en önemli ülkelerinden biri olan Mısır’a göç eden Ermenilerin çoğunluğu belki de Kıptiler gibi, Çocuk İsa’nın hepsini kutsadığı inançlarının doğası gereği Kahire’ye yerleşmiştir (Melnordus, 1986: 34’ten Akt. İsrail, 2017: 57). Mısır’a gelen çok sayıda Ermeni, diasporadaki tebaasına manevi yaşam sağlamak, iletişimlerini, karşılıklı bağlılıklarını, dillerini, inançlarını ve Ermeni geleneklerini korumak için Ermenistan’daki ana kilisenin pastoral faaliyetlerinde bir artışa yol açmıştır (Piskopos Aziz Tyros, 2011’den Akt. İsrail, 2017: 58). Karabağ piskoposlarından birinin “Hristiyan olmayan bir Ermeni Ermeni sayılmaz ...” sözü Ermenileri kiliseleri arasındaki güçlü birlik, dayanışma ve bağı teyit etmektedir. Dolayısıyla Ermeni müminler, nerede olurlarsa olsunlar, mezhepsel veya siyasi farklılıklarına rağmen, kendilerini millî medeniyet, ortak tarih ve Hristiyan inancı bakımından birleştiren güçlü bir birlik hissetmektedirler

(Salezyan, 2014'ten Akt. İsrail, 2017: 58). Bu nedenle Ermeni Kilisesi, Mısır'daki cemaati için öncelikle Ermeni Kilisesi ile aynı inancı paylaşan Kıpti Kilisesi'nin yardımına müracaat etmiştir. Böylece belki de zengin Ermeniler tarafından yenilenip dekore edilecek olan Kıpti Kiliseleri kapılarını Ermenilerin ibadetine açmıştır. İkinci bir adım olarak Kıpti Kilisesi, Kıpti halkının rızasıyla bazı kilise ve manastırları Ermeni Kilisesi'ne devretmiştir (Piskopos Aziz Tyros, 2011'den Akt. İsrail, 2017: 58). Papa II. Kyrillos döneminde (1078-1092), Osmanlı döneminde Ermenilere kendi dini ayinlerini yapma fırsatı vermek için Kıptiler kiliselerini Ermenilere vermeye devam etmişlerdir (Afifi 1992: 286'dan Akt. İsrail, 2017: 59). Ayrıca Papa 6. Markos döneminde (1646-1656) Yuhanna el-Ma'medân Kilisesi Ermenilere verilmiştir (Nahle, 2001: 109'dan Akt. İsrail, 2017: 59). Ermeni Kilisesi, İktidar makamından yeni Ermeni kiliseleri kurmak veya Kıpti Patriği'ni seçkin bir konuma sahip bazı kilise ve manastırlardan vazgeçmeye zorlamak için kararlar alırken Mısır'da egemen konumlarda bulunan bazı mensuplarını suistimal etmiştir (İsrail, 2017: 59).

Mısır, 5. yüzyıldan önce var olmayan Katolikliği tanımaya başlamıştır. Miladi 1. yüzyıldan 451 yılındaki Kalkadon 4. Ekümenik Konsey'e kadar mezhep ayrımı yokken bu tarihten itibaren hizipleşmeler başlamıştır (Habib ve Afifi, 1994: 80'den Akt. İsrail, 2017: 63). Ortodoks'un Katolik inancına geçmesi çok zor olmasına rağmen 17. yüzyıldan itibaren Katolik doktrini Mısır'da yayılmaya başlamıştır (Tevfik, 1989: 167'den Akt. İsrail, 2017: 63). Mısır'a ilk Katolik misyonları on sekizinci yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Misyonerler, herhangi bir Kıpti'yi ortodoks doktrinine bağlı kalmaktan vazgeçiremediği için, buna aldırış edilmemiştir. Ancak Mısır'da ikamet eden birçok Ermeni, Süryani ve Rum'u Katolik inancında bir araya getirmeyi başarmışlardır (Mahmud, 2005: 217'den Akt. İsrail, 2017: 64-66). 19 yüzyılda Katoliklik yayılmaya devam etmiş, Mehmet Ali de projelerini gelen yabancılarla gerçekleştirdiği için Katolikliği teşvik etmiştir (Şahıslar Arşivi, 1809: 132/129'dan Akt. İsrail, 2017: 64). İskenderiye'deki Katolik Ermeniler önce ibadetlerini Latin Kilisesi'nde ifa etmiş ve cenazelerini Latin Mezarlığına defnetmişlerdir. Bu, Piskopos Akşehirliyan'ın içine küçük bir sunak ve rahibin yatacağı bir yer yaptığı bir ev kiralayınca kadar devam etti. Burası İskenderiye'de kutsanan ilk resmi sunak olmuştur (İsrail, 2017: 65). Özellikle 18. Yüzyılın başlarından itibaren artan bir özenle kiliseler çeşitli resim ve sembollerle süslenmiştir. Sembol (ikon), kutsal bir kişinin ruhunun ortaya çıktığı resimdir. Ahşap üzerine çizilmedikçe bir resim bir sembol (ikon) olarak kabul edilmez. Amacı, Aziz Basil'in dediği gibi "dikkat çekmek ve temsil ettiği gerçeği zihninizde daha sevimli, daha derin, daha hızlı ve ruhlarmızda daha etkili kılmaktır." Diğer amaç ise, bize bazı tarihi ve teolojik gerçekleri öğretmektir. Sanatçı azizlerin ve şehitlerin resimlerini yaparken, müminleri onları takip etmeye teşvik eden gerçekçi bir şekilde erdemlerini vurgulamaya çalışır (es-Süryânî, 1990: 56-77'den Akt. İsrail, 2017: 65).

Azazyan, Artin Bey Çırakyan, İstafan Demirciyan, Yusuf Bey Hekikyan, Nubar Paşa Nubaryan, Yakup Artin Paşa, Dikran Paşa Dabro el-Bakradunî, Ermeni Yusuf Efendi, Bogos Paşa Nubaryan ve Aristakis Altonyan (Alton Devri Bey) isimlerin

Mısır tarihine damga vuran Ermeniler olduğunu ifade etmiştir. Türkçe, Ermenice, Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Yunancayı çok iyi bilen bu isimler memur, tercüman, gazeteci, müdür, mühendis ve hatta bakan olarak hizmet etmişlerdir (Azazyan, 1993: 150-155).

Ermenilerin Mısır Halkına İhanetlerine Dair İki Örnek

Tarih boyunca Ermenilere kapılarını açan, bütün imkânlarını önlerine seren Mısır halkı Ermenilerden aynı insani davranışı görememiştir. Özellikle 1879 Fransız ihtilali sonrasında yüksek sesle dillendirilen “Özgürlük, kardeşlik ve eşitlik” ilkeleri Ermenilerin de milliyetçilik akımlarına katılarak buldukları toplumlarda siyasi ve ekonomik imtiyazlar elde etmek için çalışmalarına neden olmuştur. Mısır toplumunda Dışişleri ve Maliye Bakanlıklarında tekelleşmeleri, ticarete karaborsaya yönelmeleri, kuyum sektörünü tamamen ele geçirmeleri ve devletin mali kayıtlarıyla oynayarak yolsuzluk yapmaları bunun en güzel kanıtıdır. Müslümanlara karşı daima Hristiyanların yanında yer almışlar, Sünni Müslümanlara karşı her zaman ihanet etme potansiyeli olan vali ve komutanların etrafında toplanmışlardır. Selçuklu ve Osmanlıya karşı Fatımi ve Memluk devletlerinde yaşamayı tercih etmişlerdir. Osmanlının fethettiği, kolay idare edebildiği yerleri terk ederek Suriye'nin dağlık kesimi, Lübnan dağları ve Mısır'a göç etmişlerdir. Aşağıda aktaracağımız iki olay Ermenilerin Müslüman toplumlara karşı ikiyüzlü davranışlarının birer kanıtıdır.

1. İstanbullu Ermeni bir aileye mensup olan Nikola et-Türk, iyi derecede Fransızca ve Arapça bilmekteydi. Mısır işgali öncesinde Napolyon ordusunun Arapça ve Fransızca bilen çevirmenler aradığını duyunca İskenderiye'ye gelerek Fransız ordusunu karşıladı. Mısır Ermenileri adına Napolyon'a hitaben 30 beyitlik bir şiir okuyarak Mısır işgali sebebiyle Napolyon'u tebrik etti, 11 makâmesi ile şöhret buldu (et-Türk, 1949: 344-388). Fasih Arapçayı çok iyi kullanan Nikola'nın Arapça şiirlerinden oluşan bir Divan'ı da bulunmaktadır. Ayrıca Napolyon'un Mısır'ı işgalini bir zafer olarak görüp, Napolyon'u tebrik eden 30 beyitlik bir de şiir kaleme aldı. Arap tarihi, düşüncesi ve kültürü uzmanı olan Philippe de Tarrâzi (1865-1956) onun Katolik Ermeni olduğunu, torunlarından birisi olan Ovidis Türkyan'ın Maraş olayları sırasında Türkler tarafından öldürüldüğünü söyler. Yağya Nacaryan da Tarrâzi'nin bu görüşüne katılır. (Nacaryan, 2005; Sarıkaya, 2021: 141).
2. Ünlü Arap tarihi roman yazarı ve edebiyat tarihçisi Corci Zeydan'ın 1874 yılında Kahire'ye göç ettiğinde bir süre çalıştığı Arapça olarak yayınlanan ez-Zemân gazetesinin sahibi de Aleksan Sarrafyan isimli bir Ermeni idi. 1884 yılında İngiliz ordularının Kahire'yi işgal etmesinin ardından adı geçen gazete İngiliz işgalini alkışlayan, İngilizleri kutlayan yayınları ile dikkat çekmişti. Kahire'deki bütün gazete ve dergileri kapatan İngilizlerin yayın hayatına devam etmesine izin verdiği tek gazete Sarrafyan'ın bu ez-Zemân adlı gazetesiydi (Ahmed, 2017: 190).

Sonuç

Ermenileri konu edinen kaynaklar, Ermeni Halkının alışlagelen bilgilerin aksine sadece tehirden sonra değil tarihin ilk dönemlerinden itibaren çalışmamıza konu olan Mısır'a gittiklerini, oralarda yaşadıklarını ve bu ülkeyi iyi tanıdıklarını ifade etmektedir. Tarih boyunca zaman zaman dalgalanmalar ve gelgitler yaşayan isteğe bağlı veya zorunlu Ermeni göçlerinin, göç konusunda Ermenileri son derece tecrübeli yaptığı ve Mısır'la ilgili bilgileri gelecek nesillere aktardıkları anlaşılmaktadır. Göçe alışık olmak ve git gel yaşanan bu ülkeye ait bilgilere haiz olmak Ermenilerin uyum sürecini kolaylaştırmıştır. Her ne kadar Hristiyan bir halk olarak Müslüman bir topluma sığınmanın zorluğu olsa da Ermenilerin göç ettikleri Mısır'da dini yaşayışlarında serbest bırakılmaları uyum sürecini olumlu etkileyen diğer bir faktör olmuştur.

M. S. 301 yılında Hristiyanlığı kabul eden Ermeniler tarih boyunca göç ettikleri yerlerde kendi kiliselerini tesis etmişler ve kiliseler arasında güçlü bağlar kurarak hep iletişimde olmuşlardır. Göç eden Ermeniler bu vesileyle ilk etapta kiliselere sığınıp etraflarında barınaklar edinmişlerdir. Kiliseler de muhacirleri bağrına basmış her türlü kolaylığı göstermiş ve destek sağlamıştır. Göç neticesinde Mısır'a gelen Ermeniler aynı mezhebe ait olan Kıptî Kiliseleri tarafından desteklenmiş hatta bazı Kıptî Kiliseleri geçici ya da kalıcı olarak Ermenilere tahsis edilmiştir. Böylece Ermeniler göç sarsıntısını kolay atlatmışlar ve hızla Mısır toplumuna uyum sağlamışlardır.

Ermeniler Mısır'da Fâtımiler Devleti zamanında en parlak dönemini yaşamışlar, en üst düzey görevler yaparak imtiyaz sahibi olmuşlardır. 969'da Mısır'ı fetheden Halife Muiz-Lidînillâh ve diğer Fâtımî halifeleri birçok Ermeni'yi vezirlik görevine getirmiş ve adeta ülkeyi Ermenilere teslim etmiştir. Ermeniler idare, ekonomi, ticaret ve ziraat alanlarında birçok görev üstlenmiş ve kendi halklarını Mısır'a çekmişlerdir.

1805 yılında Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa dönemi de Ermenilerin Mısır'daki diğer bir parlak dönemi olmuştur. Mehmet Ali Paşa Osmanlıya karşı kullanabileceğini çok iyi bildiği Ermenilere üst görevler vermiş, güçlü bir yapı oluşturmak için Avrupa'ya eğitim misyonları göndermiş ve çoğunlukla Ermenileri tercih etmiştir. Ermeniler Mehmet Ali'nin güveniyle Mısır'daki hayatın tüm alanlarına hâkim olmuşlardır. Böylece Mısır'daki Ermeni nüfusu artmış, Ermeniler hükümette nüfuzlu bir konuma gelmiş ve Mısır'daki her türlü ticari faaliyetlerin içinde olarak toprak sahibi olup zenginlik elde etmişlerdir. Gerek Fâtımî ve gerekse Mehmet Ali döneminde Mısır'da çok etken bir konuma gelen, kiliseler kurup Mısır'a damga vuran Ermeniler bu tarihi arka planla tehcir sonrasında Mısır'daki hayata uyum sağlamada zorlanmamışlardır.

Osmanlı'nın millet-i sâdıkası olan ve isyan etmemiş Ermeniler, maruz kaldıkları sözde katliamlar nedeniyle Mısır'a göç etmek zorunda kalan mazlumlar olarak

Arap halkı ve bağımsızlık talepleri nedeniyle Osmanlıyı ortak düşman kabul eden siyasi otoriteler nezdinde destek bulmuştur. Ermeniler diğer göç bölgelerindeki Hicaz Hâkimi Şerif Hüseyin, Irak Hâkimi Faysal b. Şerif Hüseyin ve Suriye Hâkimi Hafız Esad gibi siyasi otoriteler tarafından desteklendiği gibi Ezher Şeyhi Selim el-Bişrî tarafından da 1909 Adana olaylarının akabinde yerel basından duyduklarının doğru olması durumuna binaen Osmanlı'yı kınayan bir fetva ile desteklenmiştir. Yerel halk ve yöneticilerden destek bulan Ermeniler, Müslüman Arap toplumlarında olduğu gibi Mısır'da da uyum konusunda zorlanmamışlardır. Diğer Arap ülkelerinde olduğu gibi Mısır halkının da Ermenilerle bir problemi yoktur; dolayısıyla tarihi kaynaklarda ve günümüz medya araçlarında tehcir kanunu ile akabindeki Ermeni göçü ve Ermeni kaynaklarca iddia edilen soykırım iddiaları Mısır Arap toplumunun ilgisini çekmemiştir. Yine de Ermeniler Arapça telif ve çeviri kitaplar, kurdukları gazete, dergi ve internet siteleri aracılığıyla Ermeni soykırımı iddialarını gündemde tutma çabası içerisindeyler. Niceliksel olarak bir kıyaslama yapılacak olursa Osmanlı Devleti ve Türkiye'nin tezlerinin haklılığını savunan yayınların sayısı bir elin parmaklarını geçmez.

Tarih boyunca nadiren kendi krallıklarını kuran, daha çok bir otoriteye hizmet eden Ermeniler Mısır Arap toplumunda üst düzey görevlere kadar yükselmişlerdir. Osmanlı'da da çok önemli imtiyazlar elde etmişlerdir. Hal böyleyken Fransa'da ateşlenen milliyetçilik akımının etkisiyle İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bağımsızlık vaatlerine kanarak isyan etmişler ve hain konumuna düşerek her türlü imkanlarını kaybederek Arap ülkelerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu süreci yaşayan Ermeniler göç ettikleri ülkelerin çok azı istisna olmak üzere, siyasi bir faaliyet içerisinde, hele hele bağımsızlık arayışında olmamışlardır. Onca üzücü yaşantılardan sonra Ermenilerin bu tavır sergilemeleri yerel halk ve otorite tarafından kabul görmelerini sağlamıştır. Mısır'da da Ermenilerin hiçbir siyasi faaliyetin içinde olmadıkları, bağımsızlık gibi söylemlerden hep uzak durdukları, Mısır'ın asli unsuru olduklarını her fırsatta vurguladıkları ve mevcut hükümetle daima iyi ilişkiler kurdukları müşahede edilmektedir. İsrail'in telif ettiği kitaba "Mısır ve Filistin Ermenileri Siyasetten Uzak" ismini vermesi manidardır.

Siyasi bir faaliyet içerisinde olmayan Ermeniler çok dilli olmaları nedeniyle gittikleri ülkelerin Avrupa ile bağlantılarını sağlayan vazgeçilmez aktörleri olmuşlardır. Zira Ermeniler ortalama Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe, İtalyanca, Yunanca hatta Latince ve İbraniceyi biliyorlardı. Bu haslet dil konusunda geri durumda olan bir toplumda Ermenileri hem siyasette hem de ticarete öne geçirmiştir. Avrupalılar Ermeniler sayesinde Arap ülkelerinde güvenebilecekleri Hristiyan elemanlarla siyasi, ekonomik, zirai ve ticari işlerini rahatça halledebilmişlerdir. Bu durum her iki taraf için de Ermenileri vazgeçilmez kılmıştır.

Ermeniler bu durumu kişisel yetenekleriyle de birleştirerek çok iyi değerlendirmişler, üst düzey görevleri elde ederek nüfuz sahibi olmuşlar ve aynı zamanda ticari imkanları değerlendirerek servet edinmişlerdir. Mehmet Ali'nin her bakı-

dan desteklediği Ermeniler ticaret, sanayi, ekonomi ve ziraatta adeta tekel olmuşlardır. Hatta bankacılıkta da tekel oluşturan Ermeniler, Mehmet Ali dahil birçok üst düzey bürokrata faizle kredi vermişlerdir. Bu şekilde zenginleşen Ermeniler sonraki göçmen tebaasına destek olup kol kanat germişlerdir.

Ermeniler kiliselerinin yanı sıra kendi okullarını kurmuşlar ve çocuklarını kendi kültürlerine göre yetiştirme imkânı bulmuşlardır. Rahatlıkla iletişim kurdukları Hristiyan Batı ülkelerinde çocuklarına eğitim imkânları sağlamışlardır. Özellikle Mehmet Ali'nin eğitim misyonlarıyla Avrupa'ya gönderdiği öğrenciler, eğitim alarak diasporadaki yaşantılarına vasıflı elemanlar olarak dönmüş, gelişmemiş o ülkedeki her türlü imkân ve imtiyazı elde etmişlerdir. Ayrıca her türlü yeniliği getiren, tanıtan, uygulayan ve pazarlayanlar olmuşlardır.

Ermenilerin kendilerine has zanaatları ihtiyaçları karşılama noktasında kendilerini o topluma mecbur etmiştir. Zira Ermeniler ipek üretimi, boyama, tabaklama, tamir, terzilik, fotoğrafçılık, halı ve kilim dokuma, nakış, bakır işleme, matbaa zanaatları, kumaş üzerine işleme, saat tamiri, müzik aletleri tamiri, berberlik, fesçilik, döşemecilik, aşçılık, değirmencilik, dericilik ve şerbetçilik gibi birçok zanaatta uzmandılar. Kendi çocuklarından başkasına öğretmedikleri için de birçok zanaatta tekeldiler. Bu yeteneklerine çalışkanlık, hoşgörü ve güler yüz de eklenince toplumda kabul görmeleri kaçınılmaz olmuştur. Mısır'a daha önceden göç eden Ermenilerin 1915 tehcir kanunu sonrasındaki Ermeni göçlerine çok güçlü bir arka plan ve zemin oluşturdukları görülmektedir.

Kaynakça

- ABDU'L-KERÎM, A. İ. (1938). *Târîh et-Ta'lîm Fî 'Asr Muhammed Aliy*. Kahire: Mısır Kalkınma Ofisi.
- ADALIAN, R. (1980). *The Armenian Colony of Egypt during The Reign of Mohammed Ali (1805-1848)*, Vol. 33, No. 128. Los Angeles.
- AFİFÎ, M. (1992). *el-Akbât Fî 'el-Asr el-Usmâniy*. Kahire: Mısır Genel Kitap Kurulu.
- AGAZARİM, N. M. (1911). *Ma'lûmât An el-Câliyât el-Ermeniyye Fî Mısır*. Kahire.
- ARARADYAN, A. (2/11/1844, 19/2/1866). *Fecru Ârârâd İzmir*.
- AHMED, İ. Ş. (1917). *Corci Zeydân ve Meşru'ul-Hadâseti'l-İstî'mârî*. Kahire: Hindâvî.
- ARTİN BEY (1800-1895), Vol.2. (1895). *Revue d'Egypte*. Le Caire.
- AŞÇIYAN, A. S. (2012, 08 Monday). *Şeyhu el-Cami'a el-Ezher Yasduru Fetvâ Yuneddudu Fihâ Bi el-Mecazir Elletî Nazzamehâ el-Etrâk Bi Hakkı el-Ermen*. Armanian Issues, s. <http://arashjian.blogspot.com/2012/08/al-azhar-grand-sheikhs-fatwa-condemning.html>.
- Âzad Bim (*el-Minber el-Hurr*). (1907, 1 16).
- AZAZYAN, H. (1993). *Nubze Târîhiyye Mûceze el-Câliyât el-Ermeniyye Fî el-Bilâd el-Ârabiyye (Sûriyye, Lubnân, el-İrâk, Filistin, el-Urdun, Mısır. Lazkiye: Hivar Yayın Dağıtım Evi*.
- CROMER, T. E. (1911). *Modern Egypt*. London.
- DEEB, M. (1978). *The Socio Economic of the Local Foreign Minorities in Modern Egypt, 1805-1967*. London: International Journal of Middle East Studies.
- Divân Hidiv Turkiy. (1245 H., Cumâdî Evvel 2). *Hidiv Divânından Memur Muhammed Munev-vef Efendiye Yazı* (K. 2/40/12 (760) S.107 No:307).
- Divâni el-Ma'yye Turkiy. (1245 H., Cumadi Sani 24). *Üst Makamdan Maiyyete Emir* (K.1/57/1 (36) S. 36 No:316).
- Divâni el-Ma'yye Turkiy. (1248 H., 1250H., Cumâdî Sani, Muharrem 2, 10). *Üst Makamdan Cihat Bakanına Emir* (K.1/58/2 (44) S. 83 No:460), *Üst Makamdan Ethem Beye Emir* (K.1/55/1 (49) S. 121 No:663).
- Divâni el-Ma'yye Turkiy. (1250 H., Şaban 25). *Üst Makamdan İskenderiye Haznedarına Emir* (K.1/60/2 (59) S. 89 No:291).
- EBU ZEYD, S. M. (1991). *Târîh el-Ermen Fî Mısır el-İslâmîy (1073-1171)*. Kahire: Üniversite Kitap Evi.
- el-ATÂBEKÎ, C. e.-D.-M. (1930). *en-Nucûm ez-Zâhira Fî Mulûk Mısır ve el-Kâhira* 2.Cilt. Kahire: Kahire Mısır Kitapları Yayınevi Matbaası.
- el-BOYACIYAN, A. (1941). *Târîh Hicrât el-Ermen* 1. Cilt (Başlangıçtan 11. Asra Kadar). Kahire.
- el-BOYACIYAN, A. (1955). *Târîh Hicretu el-Ermen* 2. Cilt (11. Yüzyıldan Orta Asrın Sonuna kadar). Kahire.
- el-BOYACIYAN, A. (1960). *el-Cumhûriyye el-Arabiyye el-Muttahide, el-İklîm el-Mısıriy Ve et-Tâife el-Ermeniyye*. Kahire.
- el-HATTE, A. A. (1950). *Târîh ez-Zirâ'a el-Mısıriyye Fî Ahdi Muhammed Ali el-Kebîr*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- el-Hilâl. (1893, Nisan 1). Sayı 8.
- el-İMÂM, M. R. (1999). *Târîh el-Câliyât el-Ermeniyye Fî Mısır el-Karn et-Tâsi' Aşar*. Kahire: Mısır Genel Kitap Konseyi.

- el-KÂDÎ, A. (24.04.2021). *Vesîka Târihiyye.. Keyfe Edâne el-Ezher Mezâbih el-Ermen* Kable 100 'Am. Sky News Arabia, Çevrimiçi: <https://www.skynewsarabia.com/middle-east/1432377>-
- el-KÂTÎ', M. (2018). *Hikâyetu el-Ermen. Min Dahâyâ el-İstibdâd İlä Ensârihi*. Çevrimiçi: <https://www.syria.tv/content/>
- el-LİSÎ, M. (2015, 04 14). *Câsiyâ: "Ecdâdî Evvel Men Edhalû "el-ûfset" İlä Mısır. el-Watan News*, Çevrimiçi: <https://www.syria.tv/content/>
- el-MAKRİZÎ, T.-D. A. (1998). *el-Mevâ'iz ve el-İ'tibâr Bi Zikri el-Hutat ve el-Âsâr el-Ma'rûf Bi el-Hutat el-Makriziyye*, el-Cuzz el-Evvel. Beyrut: Mektebe Medbûlâ.
- el-MUNÂVÎ, M. H. (1970). *el-Vezâratu ve el-Vuzerâ Fi el-'Asr el-Fâtimî*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- el-MUWELHÎ, İ. (1940, 8 13). *"L'Introduction de la Mandarine en Egypte*. La Bourse Egyptienne.
- es-SAYRAFÎ, A. b.-C. (2002). *İnbâu el-Hasr Bi Ebnâi el-Asr*. Kahire: Mısır Genel Kitap Heyeti.
- es-SÛRYÂNÎ, Y. (1990). *el-Kams: el-Fennu el-Kıptiyyu ve Devruhû Beyne Funûn el-'Âlem el-Mesîhiy*. Şihit Çölü - Buhayra, Şihit Çölü: Süryânî Manastırı.
- et-TÛRK, N. (1949). *Divânu'l-Mu'allim Nikola et-Türk*. Müdiriyyeti'l-âsâr.
- HAFÂCÎ, N. Y. (1977). *Fennu ez-Zahrafe bil-'akd "Fennu el-Mekremiye"*, Silsiletu İkra' Rakam 429. Kahire: Maarif Yayınevi.
- HÂFİZ, F. H. (1986). *Târih el-Ermen Münzu el-Bidâye Hattâ el-Yevm*. Kahire.
- HAMONT, P. H. (1843). *L'Egypt sous Méhémt-Ali*, 2 Vols. Paris.
- HERİDÎ, S. A. (1985). *el-Hiraf ve es-Sinâât Fi Ahdi Muhammed Aliy*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- HEVAYT, E. Ç.-B. (1997). *Târih er-Ruhbene el-Kıptiyye Fi es-Sahrâi el-Garbiyye Maa Dirâse Li el-Me'âlim el-Eseriyye el-Mi'mâriyye Li Ediratî Vâdî en-Natrûn Munzu el-Karn 14 İlä el-Karn 19*. Vâdî el-Natrûn.
- HOFHANNİSYAN, N. (2007). *el-'Alâkât et-Târihiyye el-Ermeniyye-el-'Arabiyye*. Kahire: Ermeni Araştırmaları Merkezi - Kahire Üniversitesi.
- HORİNATSÎ, M. (1981). *Târih el-Ermen Ev Târih el-Umme el-Ermeniyye*. Erivan.
- İRÂKÎ, Y. M. (1985). *el-Vucûd el-'Usmâniy el-Memlûkiy Fi Mısır*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- İSMÂİL, H. M. (1977). *Dirâsât Fi el-Hâle el-İctimâ'iyye Fi Mısır Fi en-Nisf el-Evvel Min el-Karn et-Tâsi' Aşar*. Kahire: Kahire üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- İSRÂİL, M. İ. (2017). *Ermenu Mısır.. Ermenu Filistin Ba'iden An es-Siyâse*. Kahire: el-Arabi Yayın Dağıtım.
- KARDAŞYAN, A. H. (1943, 1986, 1987). *Mevâd Litârih el-Ermen Fi Mısır* 1. Cilt, 2.Cilt ve 3. Cilt. Kahire, Venedik, Venedik.
- KARDAŞYAN, A. H. (1985). *"Mevâd Litârih el-Ermen Fi Mısır"*. "Kigaret" Yıllık Edebiyat, Sanat ve Araştırma Kitabı 3. Cilt. içinde Halep: Halep Ermeni Genel Hayır Derneği Yayınları. (1885-1897). Ta'dât el-Ermen el-Kâsûlîk, Hânât el-Mihne ve Mahal el-Milâd ve Mahal el-İkâme.
- KLOT-BEY, Ç. M. (tarih yok). *Lemha Âmme İlä Mısır el-Cuzz es-Sânî*. Kahire.
- KUŞAKYAN, P. T. (1927). *Kenâis el-Ermen el-Kadîme ve el-Hadîse Fi Mısır*. Kahire.
- LEHÎTA, M. F. (1944). *Târih Mısır el-İktisâdî Fi el-'Usûr el-Hadîse*. Kahire: Telif, Tercüme ve Yayın Kurulu Matbaası.

- MAHMÛD, C. K. (2005). *el-Ermenu Fî Mısr Fî 'Asr el-Usmâniy*. Kahire: Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- MENGİN, F. M. (1839). *Histoire Sommaire de L'Egypte sous le Gouvernement de Mohammed Ali*. Paris.
- Mehâfiz Ebhâs. (1239 H., No:49 , Rebiu's-Sani 25). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir Tercümesi*.
- Mehâfiz Ebhâs. No: 52. (1841, Aralık 19). *Ticaret ve Satış Dîvânı*.
- Mehâfiz ez-Zevât. (1809, Ocak 6). *Muhammed Ali Paşa'dan Kıptî Öğretmenler Başkanına* 132/129.
- Mehâfiz ez-Zevât Turkiy 1/39. (1805, Haziran 10-).
- MÎKÂİLYAN, N. K. (1980). *Târîh el-Ermen Fî Mısr Fî el-Karn el-Vustâ*. Beyrut.
- NACARYAN, Y. A. (2005). *en-Nehdatü'l-kavmiyye-es-sekâfetü'l-Arabiyye*. Dimeşk: ed-Dârü'l-vatanıyyetü'l-cedide. Çevrimiçi: <https://sources.marefa.org/>
- NAHLE, K. S. (2001). *Silsile Târîh Bâbâvât el-Kursiy el-İskenderiy (1409-1718)*. Mürâca'a Süryani Manastırı Piskopos Matâus.
- PAŞA, E. S. (1917). *et-Ta'lim Fî Mısr Fî Seneti 1914 ve 1915*. Mısır.
- RÂFİ'Î, A.-R. (1982). *Asr Muhammed Aliy*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- RİVLİN, H. A.-R.-H. (1968). *el-İktisâd ve el-İdâre Fî Mısr Fî Mustehel el-Karn et-Tâsi'a 'Aşara*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- SARIKAYA, M. (2021). *Lübnan Emiri II. Beşir eş-Şihâbî'nin Ermeni ve Rum Şairleri ve Osmanlı-Lübnan ilişkilerine etkileri*. Erciyes Akademi 35 (1), s. 137-160.
- SENİOR. (1882). *Conversation and Journals in Egypt and Malta*, 2 Vols. London.
- SİLVERA, A. (1980 No:2 Sayfa 17). *The First Egyptian Student Mission to France Under Muhammed Ali*. The International of Middle Eastern Studies.
- Târîh el-Ermen Fî Mısr*. (2010, 10 17). Aztak-el-Arabî, Mulhik Li el-Şuûn el-Ermeniyye, Çevrimiçi: <https://aztagarabic.com/archives/1466>.
- TEVFİK, Â. E. (1989). *el-Akbât Fî 'Ahdî el-İhtilâl (1882-1914)*. Kahire: Aynu'ş-Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
- TOPUZYAN, H. (1979). *el-Câliyât el-Ermeniyye Fî Mısr*. Erivan.
- TOSUN, e.-E. O. (1935). *Vâdî en-Natrûn*.
- TOSUN, Ö. (1932). *es-San'ai' ve el-Medâris el-Harbiyye Fî 'Ahdî Muhammed 'Aliy Bâşâ*. İskenderiye.
- TOSUN, Ö. (1934). *el-Bi'sât el-İlmiyye Fî Ahd Muhammed Ali Summe Fî Ahdey 'Âbbâs el-Evvel ve Sa'îd*. İskenderiye.
- TYROS, P. A. (2011, Mayıs). *el-Ermen Fî Mısr Munzu el-Karn el-Hâdî Aşara Hattâ Bidâyeti el-Asr el-Usmâniyyi*. Erik Sayı 10.
- WIET, G. (1932). *Deuxieme Partie, L'Egypte Musulmane De La Conguete Arab A La Conguete Ottomane*, Tome II . Kahire.
- Vesâik Deyr es-Suryân* No:2138. (1806, Eylül 22).
- ZEYDÂN, C. (2012). *Terâcimu meşâhîri'ş-şark fi'l-karni't-tâsi'a 'aşera*. Hindâvî.